

ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОП/ LITERATURE AND FOLKLORE/
ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОП

Сібір түркі халықтары қаһармандық эпостарының ерекшеліктері

Г.Т. Жиёмбаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана, Қазақстан Республикасы
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

ARTICLE INFO

Кілт сөздер:
миф, архаикалық
эпос, қаһармандық
эпос, мотив, алтай,
саха, хакас, шор,
тыва эпостары.

FTAMP 17.71.91

DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166>

АННОТАЦИЯ

Түркі халықтарының ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан бай фольклорлық мұрасы бар. Ғасырдан ғасырға жетіп, әр буындағы ұрпақтың рухани азығына айналған эпостық мұра, қаһармандық эпостар – халқымыздың тарихымен ғана емес, елдік, ерлік, азаттық рухымен де тамырлас. Қаһармандық эпостар жайдан-жай өмірге келмеген. Эпостардан тарихтың ащы шындығы, түркі халықтарының батырлық, жауынгерлік дәстүрлері жатқанын көре аламыз.

Ежелгі мифтерден, батырлық ертегілерден және көне эпостардан бастау алған қаһармандық эпостың жанр ретінде қалыптасуы тарихи шындық және сананың өзгеруімен қатар жүріп отырды. Елдікті, ерлікті мақсат тұтқан қаһармандық эпостарымыз әрі тарихи, әрі рухани жүкті арқалады. Сібір түркі халықтарының фольклорының ең бай және ең көне жанрының бірі саналатын қаһармандық эпостардан мифтің сілемдерін айқын аңғаруымызға болады. Эпостардағы мифтік мотивтер түркі халықтарының көне наным-сенімдерінің күрделі кешенін құрайды.

Аталған мақалада Сібір түркі халықтары эпостарының зерттелу тарихына жалпылама сипаттама беріліп, қысқаша шолу жасалды. Сонымен қатар Сібір түркі халықтары эпостарының шығу дәуірі, тақырып аясы, сюжеттік құрамы, жанрлық-стадиялық белгілері бойынша топтастырылғандығы, Сібір түркі халықтарының эпостары тікелей миф негізінде қалыптасқандықтан көне мифологиялық мотивтердің көбірек көрініс табатындығы айқындалды. Сібір түркі халықтары эпостарының құрылымдық негізінде шамандық мифтер жатқандығы, сондықтан мифтердегі оқиғалардың структуралық тәртібі мен қаңқасы түрлі мағыналық өзгерістермен бірге эпостарда қайталанатындығы пайымдалды.

Received 21 February 2023. Revised 25 February 2023. Accepted 19 May 2023. Available online 30 June 2023.

For citation:

G.T. Zhiyembayeva Features of the heroic epics of the Turkic peoples of Siberia // Turkic Studies Journal. – 2023. – Vol. 5. – No 2. – P. 138-166. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166>

Дәйексөз үшін:

Г.Т. Жиёмбаева Сібір түркі халықтары эпостарының ерекшеліктері // Turkic Studies Journal. – 2023. – Т. 5. – № 2. – 138-166 б. DOI: <http://doi.org/10.32523/2664-5157-2023-2-138-166>

Кіріспе

Эпос – бір кезеңдегі оқиғаны немесе құбылысты жеткізуші ғана емес, халықтың талай ғасыр үдерісіндегі білімі мен тәжірибесін, тарихын, ой-санасын, таным-түсінігін, наным-сенімін бойына жинақтаған, тағылымды ғибраты бар баға жетпес құндылығымыз. Көне дәуірлерден орта ғасырларға дейін ортақ әлеуметтік-саяси, рухани кеңістікте өмір сүрген түркі халықтарының салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, дүниетанымы, қаһармандық рухы эпостарымыздан көрініс тапқаны шүбәсіз. Түркі халықтарының эпосын зерттеуші ғалым К.Райхл пішіні мен көлем ерекшеліктеріне қарай эпосқа «Өлең немесе поэзия, проза аралас, бірден көп эпизодты қамтитын көлемді шығарма» деген анықтама береді (Райхл, 2008: 130).

Түркілерге ортақ мұра – қаһармандық эпостарды ғылыми тұрғыда жаңаша зерттеу қажеттілігі басым. Туыстас түркі халықтары арасындағы дәстүр жалғастығының сақталғандығын бағамдау – аса өзекті мәселелердің бірі.

Миф пен эпос – екі басқа дәуірдің туындылары болғанына қарамастан, бір-бірімен тығыз байланысты жанрлар. Мифтік бедерлер түрлі дәрежеде, түрлі сипатта эпостан көрініс табады. Сібір түркі халықтарының эпостарында батырдың дүниеге келуінен бастап, оның барлық өмір жолынан мифтік таным сілемдерін молынан кездестіруге болады.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеу материалдары ретінде Түркия Республикасының «Түрік тіл қоғамы» тарапынан жарияланған Сібір түркі халықтары қаһармандық эпостарының мәтіндер корпусы алынды. Жұмыстың сипатына қарай аталған мақалада негізінен сипаттау, жүйелеу, мәтіндік талдау және жалпылау әдістері қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Түркі халықтарының эпикалық мұрасы осы кезге дейін көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болып, эпостың сан қырлы мәселелері олардың зерттеу еңбектерінде жан-жақты қарастырылды. Түркі халықтарының қаһармандық эпостары туралы ХІХ-ХХ ғасырларда Еуропа және орыс ғалымдары бірсыпыра зерттеулер жасады. Олардың қатарында В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Н.Веселовский, В.М.Жирмунский, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Е.М.Мелетинский, К.Райхл, т.б. бар.

Түркі халықтары эпостарының теориялық және практикалық мәселелерін зерттеу ісіне Ш.Уәлиханов, М.Әуезов, Ә.Марғұлан, Қ.Жұмалиев, М.Ғабдуллин, Т.Сыдықов, Ә.Қоңыратбаев, Р.Бердібаев, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев, Б.Әзібаева, М.Жолдасбеков, Х.Г.Короглы, А.Акматалиев, Р.Қыдырбаева, Х.Зарифов, Ж.Ишанқұл, С.Суразаков, Ж.Оразбакова, А.Инан, П.Н.Боратав, Б.Өгел, М.Ергун, Ө.Чобаноғлы, Н.Йылдыз, М.Екижи, М.Ергун, М.Ача, И.Четин, т.б. танымал отандық және түркі тектес елдердің ғалымдары өздерінің орасан зор үлестерін қосты.

Талдау

Сібір түркі халықтары эпостарының зерттелуі, жыршылық дәстүрі және эпостардың топтастырылуы.

Алтайлар, телеуттер, теленгіттер, қара татарлар, ойраттар деген атаулармен аталатын *Алтай түркілері* ертегі мен эпосқа жалпы атау «чөрчөк» (ертегі) терминін қолданады. Эпостарды ертегілерден бөліп қарау үшін «*кай чөрчөк*» немесе «*кайлап айдар чөрчөк*» (кайчы тарапынан айтылған ертегі) деп те атайды (Пухов, 1962: 22).

Алтай түркілері де хакас, тува, шор түркілері сияқты эпосты орындау әдісін *кай*, эпосты жырлаушыны да *кайчы* деп атайды. «*Кай*» сөзі «*тамақ, көмей әні; кеудеден шыққан қысыңқы, мақамды дыбыс*» мағынасын білдіреді. Алтай эпостары екі түрде айтылады: *жырлау және кай* (көмейден шығару арқылы). Кай түрінде жырлаудың өте қиын, өзіндік ерекшеліктері бар. Көмейден дыбысты шығару ұзақ жылдар жаттығып үйренуді қажет етеді (Surazakov, 1986: 22-23). Кайчылар эпосты *топшуур* немесе *жадаган* деп аталатын аспаппен ел елді аралап жүріп орындаған. Ол туралы Б.Өгел мынадай мәліметтер береді: «Шектері аттың қылынан дайындалған екі шекті болып келеді. Аз болса да үш шектілері де кездесіп жатады. Екі шекті басқа шектерден бірнеше тон төмен болып келеді. Ұзындығы 78 см шамасында. Яғни кішігірім *саз* (түріктің ұлттық аспабы) сияқты. Қарағайдан немесе балқарағай ағашынан жасалады» (Ögel, 1995: 65).

Алтай кайчылары кайды орындалуына қарай *екі мектепке* бөледі. *Алтай-Кижи, Теленгет, Туба* рулары кайды кеудеден, *Куманды, Чалганду, Байат* рулары кайды тамақтан шығарады. Алтайларда мерекелер мен тойлар кайчысыз өтпейді. Солтүстік Алтай түркілері аңшылықтары сәтті өтуі үшін кайчыларды аңға да апарды.

Алтай түркілерінде *кайчы* (жыршы) болу үшін дәстүр бойынша түс көру керек. Кайчы болатын кісінің түсіне эпостың кейіпкері кіріп эпосты үйретеді. Түсіне кірген кісі «*аржаан еези*» немесе «*тайга еези*», яғни су рухы және тау рухы болып келеді (Dilek, 1998:196). Алайда түсіне эпостың кейіпкері кірген адам бірден кайчы болмайды. Түс көрген адам эпос дәстүріне сай толық кайчы атанып, топшуурда ойнау үшін міндетті түрде ұста кайчының жанында шәкірт болуы керек. Белгілі бір ұстаның жанында үйренбеген кайчылар *еелу жаан кайчы* (ұста кайчы) ретінде қабылданбайды. Алтайлардың танымал кайчысы А.Г.Калкин алғаш рет жеті жасында әкесі Г.И.Калкиннен тыңдаған «Маадай Қара» эпосын тек он жеті жасында ғана ұста кайчы ретінде жырлаған.

Кайчылар эпосты жырламастан бұрын топшуурда ойнайды. Бұл бір жағынан эпостың кіріспесі саналады. Кіріспе бөлімі тыңдармандарына қарай ұзын немесе қысқа болуы да мүмкін. Кейде кіріспеге тоқталмастан эпос бірден жырлана да береді. Кайчы тыңдармандардың эпосты мұқият тыңдауы үшін «*Алтай иесінің*» де бірге жыр тыңдап отырғандығын айтып, оған алғысын білдіріп, жақсы жырлау үшін көмек те сұрайды (Dilek, 1998: 309-360). Кайчылар эпостағы батырды барынша әсірелеп бейнелейді. Батырдың ең жақын досы, аты, қалыңдығы, анасы, әкесі, елі, дұшпандары да әсірелене жырланады.

Алтай эпостарына байланысты алғашқы жинақтарды XIX ғасырдың орталарында танымал түркітанушы ғалым В.В.Радлов бастады. 1859 жылдан 1871 жылға дейінгі аралықта Сібірде өмір сүрген В.В.Радлов қыс мерзімінде ұстаздық қылса, жазғы уақыттары тіл, этнография, тарихқа байланысты материалдар жинақтау үшін Сібір

мен Түркістанда тұрып жатқан түркі тектес халықтарды саяхат етті. В.В.Радлов түркі халықтарына саяхатқа шықпастан бұрын алтай тілін үйренеді. 1860 жылы әйелі және алтай тілін үйреткен Якобпен бірге Алтайға саяхатқа шығады. Осы ғылыми саяхаты барысында жинақтаған фольклор материалдарын 1866 жылы Санкт-Петербургта орыс және неміс тілдерінде жариялайды.

Алтай эпостарына байланысты жарияланған ең ауқымды жинақ С.С.Суразаков жетекшілігіндегі И.П.Кучияк, А.М.Пустогачева, Л.В.Кокышев, И.Й.Чылчушев, М.Соколов, А.О.Адаров, У.С.Садыков, М.Алтайчинов, Т.С.Тухтенов, К.Укачина сияқты ғалымдардың және А.Г.Калкин, О.К.Алексеев, Ш.Марков, Т.Чачияков, Н.П.Черноева, Н.К.Ялатов, Ч.Бутуев, К.Казак, М.Д.Кандараков, Ф.Н.Чолухов сияқты танымал кайчылардан жинақталған эпос мәтіндерінен тұратын он екі томдық «Алтай Баатырлар» сериясы саналады. В.И.Вербитский, Г.Н.Потанин, Н.А.Баскаков, А.И.Никифоров, Г.М.Токмашев, А.Калачев, А.В.Анохин, П.В.Кучияк, А.Л.Коптелов және т.б. Алтай эпостарын жинақтауда, зерттеуде өз үлестерін қосқан танымал ғалымдар болып саналады.

Кеңестер Одағы тарағанға дейінгі кезеңде Түркияда Абдүлкадир Инан, Бахаеддин Өгел, Емел Есин, Мұстафа Нежати Сепетчиоглы, Шүкрү Елчин сияқты ғалымдар өз еңбектерінде аз да болса алтай түркілері туралы мәліметтер берген. 1990 жылдардан кейін Түркия Республикасында Алтай эпостары туралы зерттеулер жан-жақты қолға алына бастады. Түркиядағы Алтай эпостарына байланысты алғашқы кітапты Метин Ергун жариялады. Аталған еңбек «Алтай түркілерінің қаһармандық эпосы – «Алып Манаш» деген атпен Конияда 1997 жылы жарияланады. Алтай түркілерінің дастандары туралы Түркиядағы алғашқы докторлық диссертацияны «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» дастанын салыстырмалы тұрғыда зерттеу» тақырыбында Мехмет Ача қорғады. Аталған еңбекте дастанның алтай, қазақ, татар, башқұрт, ұйғырлардан алынған он үш нұсқасы салыстырмалы тұрғыда зерттелінген. Ибрахим Дилек «Алтай түркілерінде эпос және Ер Самыр эпосы» атты еңбегін 1996 жылы қорғады. Доктор Салахаддин Беккидің Алтай түркілерінің дастан дәстүрі, «Маадай Қара» дастанындағы мотивтер қарастырылған «Маадай Қара дастаны» еңбегі 2007 жылы жарыққа шықты. Бұдан басқа да Түркияда және басқа да шетелдерде алтай түркілерінің фольклорын, эпостарын салыстырмалы түрде жан-жақты зерттеп жүрген Г.Дёрфер, Ү.Челик, Н.Хүсейнова, М.Дуранлы т.б. ғалымдар бар.

Алтай эпостарының пайда болу тарихына байланысты ғалымдар әртүрлі көзқарасты ұстанады. Б.Я.Владимирцов, Н.К.Дмитриев, Н.А.Баскаков сияқты зерттеушілер алтай түркілерінің эпостарын архаикалық деп қабылдағанымен, аталған эпостардың XV-XVIII ғасырларда пайда болғандығын атап өтеді (Суразаков, 1973: 140)¹.

В.М.Жирмунский «Алып-Манаш» эпосын ең көне эпос ретінде қабылдап, Алтай нұсқасының да VI-VII ғасырларда пайда болғандығына тоқталады (Жирмунский, 1959: 51). Түрік ғалымы А.Инан Алтай дастандарының VII ғасырда өмір сүрген Көктүріктер кезеңінен де көне тарихқа ие екендігін атап өтеді (İnan, 1987: 233).

С.С.Суразаков Алтай эпостарының даму кезеңдерін үш сатыға бөліп қарастырады (Суразаков, 1973: 5-10). Ғалым түркілерге атаеркі отбасы және қауымдық құрылыстың

¹ Суразаков С.С., 1973. Этапы развития Алтайского героического эпоса: автореф. ... док. филолог. наук. М. 38 с.

тән екендігіне тоқталады. *Атаеркі кезең* аталатын бұл кезеңге жататын эпостарды төмендегідей бөліп топтастырады:

1. *Қорқынышты жаратылыстармен күресті баяндайтын эпостар (Көкүдей Көкшин мен Боодой Коо, Тектебей Мерген).*

2. *Жер астындағы әлеммен күресті баяндайтын эпостар (Гимей Ару мен Шимей Ару, Ак Тайчы, Кан Сулутай, Алтын Коо).*

3. *Батырдың үйленуін баяндайтын эпостар (Кан Шүүлти, Ерке Коо).*

4. *Отбасы және ру ішіндегі қарым-қатынасты баяндайтын эпостар (Алтай Буучай, Алып Манаш).*

5. *Көтерілісшілермен күресті баяндайтын эпостар: Алтай Буучай.*

С.С.Суразаков Алтай эпосының дамуының екінші кезеңін Алтай аймағындағы алғашқы феодалдық құрылыстың пайда болған кезеңі деп көрсетеді. Бұл кезеңде эпостағы батырлар қауымның басшысы саналады. *Ер Самыр, Кан Капчыкай, Маадай Қара* эпостарын феодалдық кезеңнің эпостары ретінде қарастырған ғалым аталған кезеңнің XIII ғасырға дейін созылатындығын атап өтеді.

Алтай қауымының Моңғол-ойрат билігінің қол астына кірген кезеңін (XII-XVII) *феодалдық кезең* деп атаған С.С.Суразаков бұл кезеңдері эпостың толығы, кемелдене түскендігін айтады. *Малчы Мерген, Көгүдей және Коозын Еркеш* эпостарын осы кезең ішінде қарастырады (Palkina, 1987: 19-21).

И.В.Пухов «Алтайский героический эпос» атты еңбегінде Алтай қаһармандық эпостарында қарастырылатын сюжеттерді бес топқа бөліп топтастырады:

1. *Батырдың құбыжықтармен соғысы.*

2. *Батырдың Ерлікпен күресі.*

3. *Батырдың үйлену сапары (Алыптарға тән үйлену).*

4. *Батырдың жатжұрттық хандармен күресі.*

5. *Батырдың зұлым ханмен күресі (Пухов, 1973: 30).*

Алтай эпостарында осы сюжеттердің тек біреуі ғана емес бірнешеуі кездесуі мүмкін. Мысалы, үйлену сапарына шыққан батыр жолда құбыжықтармен күресуге мәжбүр болады немесе қыздың әкесі зұлым хан болып шығады да, батыр онымен де күресуге мәжбүр болады.

Саха түркілері – талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай, асыл қазына, халық шежіресі фольклорға бай халық. Саха түркілерінің фольклорында *олонхолардың (эпостардың)* алатын орны ерекше. Саха тіліндегі «олонхо» сөзінің этимологиясы белгісіз. Ол туралы И.В.Пухов «Бұл сөздің этимологиясы белгісіз. Осыған ұқсас сөз бурят ертегілерінде де кездеседі. «Онтхо» деп орындаушыларды айтады. Кейбір түркі халықтарында (қазақ, қырғыз, түркімен т.б.) «өлең» сөзі бар» дей келе, сахалардағы «олонхо» сөзін қазақтардағы «өлең» сөзімен байланыстырады» (Пухов, 1962: 17).

Саха олонхоларының нақты саны әзірге белгісіз. Якут Ғылым академиясының мұрағатында 130-дан астам эпос мәтіні сақталған. XIX ғасырдың орта кезеңінен бастап А.Ф. Миддендорф, О.Н. Бётлингк, И.А. Худяков сияқты тұлғалар олонхоларды жинап, жазбаға түсіріп, жазбаға түсірілгендерді де жариялау ісін қолға алған. Бұл іс қазіргі таңда да өз жалғасын табауда.

Саха тілінде олонхоны жырлайтындарды «олонгхохут» деп атайды (Слепцов, 1972: 225). Алайда, аталған терминнің айтылуы қиындау болғандықтан орыс ғалымдары

«олонхосут» деп атап кеткен. Саха олонхосуттары туралы алғашқы мәліметтерді И.А.Худяков, В.Л.Сорошевский, Е.К.Пекарский, С.В.Ястремский еңбектерінен кездестіре аламыз. И.А.Худяков олонхосуттарға байланысты мәлімет берген кезде олонхоны «халық операсының басы» (Худяков, 1969: 87) деп бағалап олонхосут өнеріне үлкен мән берген. Сахалар арасынан шыққан алғашқы ғалымдар А.Е.Кулаковский, Г.В.Ксенофонтов, С.А.Новгородов олонхосуттық өнеріне арнайы зерттеу жүргізбесе де, осы тақырыпқа байланысты азырақ бағалы мәліметтер берген.

Саха олонхосуттарының атасы, негізін қалаушы – Сееркеен Сесен (Илларионов, 1982: 14-15). Қорқыт Ата сияқты мифологиялық кейіпкер. П.А.Ойунский мен Д.С.Макаров секілді саха ғалымдары халық арасындағы аңыздарға көңіл аудара отырып, Сееркеен Сесеннің екі қызметі болғандығын анықтайды. Сееркеен Сесен бір жағынан эпос шығарушы, қорғаушы, екінші жақтан олонхо өкілі, батырдың дана кеңесшісі. Е.К.Пекарскийдің «Словарь якутского языка» сөздігінде «Сееркеен Сесен» «шешендік иесі» (Пекарский, 1959: 21) дегенді білдіреді. Сахалардың «Сееркеен сесені» башқұрттардағы «сесен», қазақтардағы «шешен» сөзімен төркіндес болуы мүмкін.

Бұдан басқа да саха түркілерінің Ырыа Чекет, Ырыа Чонгунаан, Ырыа Быркынгаа, Тойук Булгудах, Ахаах Өндөрөй, Акыым Татаарынап, Ырыа Сишсеп, Налтыр Татаринов, Олонхоут Микичеенеп, Олонхохут Олоодо, Сесеннеех Селликидиен, Улуу Кеемпес, Улуу Килеемпир, Афанасий Антонов, Аллака Бааска, Артамон, Бабыат Макаарап, Боложумар, Егор Кривошапкин, Федосия Аргунова, Николай Абрамов, Олонхосут Быллай, Бабанча, Бача Бахылай, Чеебий, Дмитрий Егоров, Егор Горохов, Григорий Кундеров, Григорий Тарасов, Ырыа Чырыкай, Афанасий Васильев, Дмитрий Габышев, Василий Каратаев т.б. көптеген олонхосуттарын атап өтуге болады.

Олонхоны жырлаушылар ұзақ уақыт олонхо айтпаса істерінің кері кетіп, бастарына қиындық түсетіндігіне, тіпті денсаулықтарына да зиян келетіндігіне сенеді. Ұзақ уақыт эпос жырламаса олонхо иесінің жазасына ұшырайтындықтарына иланады. Ол туралы В.Л.Сорошевский былай дейді: «Олонхоны жырлаушылар жақсы олонхосуттың әрдайым рухында бір жыр бар дейді. Аузын ашса жыр төгіле бастайды, оны ешкім де тоқтата алмайды. Олар жыр айтпаса, ойлары бұзылып, жүректері ауырады. Ештеңе де қалағанындай болмайды және ол бақытсыз адамға айналады. Бір шаманның шамандық жасамай тұра алмайтыны сияқты олонхо жырлаушы да олонхоны жырламай тұра алмайды» (Seroşevsky, 2007: 89).

Ғалым К. Райхл «Түркі халықтарының дастандары» атты түрік тіліне аударылған еңбегінде саха фольклортанушы ғалымдары И.В.Пухов пен Г.У.Эргистің «Якутские олонхо» мақаласына сілтеме жасаған: «Олонхо төңкөріске дейінгі кезеңде көбіне отбасы айналасында айтылатын. Бұл сахалардың екі ауыл арасының өте қашық болуына байланысты еді. Негізінен ондай жұртта бір немесе екі (кейде үш немесе төрт) отбасы өмір сүреді. Үйдің қожайыны қыстың ұзақ кештерінде көрші олонхосутты кешкі тамаққа және олонхо жырлауға шақырады. Шақырылған жерге барып сол жерде түнеу, олонхо жырлау олар үшін қалыпты жайт. Олонхо үлкен жиындар мен тойларда да жырланады. Балық аулағанда, ат жарыстарында және «ыыхах» деп аталатын фестиваль мен тойда кешке жақын олонхо жырланады. Олонхосуттар кешкі сағат бес немесе алты аралығында олонхо жырлай бастайды және түн ортасында (жиі-жиі таңға дейін) бітіреді. Сегіз,

он (кейде он екі, он үш) сағатқа жалғасады, кейде арасында қысқа үзілістер беріліп отырады. Олонхоның соңғы бөлімі одан кейінгі кеште айтылады. Белгілі бір себептерге байланысты айту мүмкін болмаса олонхосут соңғы бөлімнің қысқа ғана мазмұнын айтып өтеді. Олар бір, екі, үш немесе одан да көп түн жырланады» (Reihl, 2011: 98-99).

Олонхосут болудың да түрлі жолдары бар. Олардың бірі – *ұстаз-шәкірт жолы*. Шорларда да сахалардағы сияқты жас жігіт *кайчы* (жыршы) болу үшін міндетті түрде ұста кайчының жанында шәкірт болуы шарт. «*Тайга еези*» (Тау иесі) тарапынан өзіне аталарының батырлығын жырлау, қобыз шалу қабілеті берілгендігіне сенген жас жігітті отбасы ұстаз кайчының жанына шәкірттікке жібереді (Чудояков, 1998: 11-33). Олонхосут болудың тағы бір жолы *атадан балаға қону*, яғни тегіне тарту. Үшінші жолы олонхосуттықтың *қасиетті күштер* тарапынан берілуі. Бұл жол алтай, тува, шор, хакас сияқты түркі тектес халықтарда да кеңінен кездеседі. Тағы бір жолы *түс көру* арқылы олонхосут болу. Ұста олонхосут жас жігіттің түсіне кіріп олонхоларды жырлаудың мән-жайын үйретеді. Мысалы, Уст-Алдан ауданының танымал олонхосуты Н.Р.Петухов түсінде бір ұстаны көріп олонхосут болғандардың бірі. Ол бұл туралы «Егер түсінде олонхосутты көрмесең, сенен жақсы олонхосут шықпайды. Маған бұл өнерді түс олонхосуты үйретті. Мен ұйықтап жатқанда, қызыл шапанды қарт олонхосут келіп маған олонхо айтатын», (Илларионов, 1982: 20) – дейді. Көрген түсі, түске енген ие немесе эпос батырларының рухы арқылы жыршы болу сенімі алтай, хакас, тува, шор, қазақ, қырғыздарда да кездеседі.

Олонхолар айтылу уақытына қарай бірнеше топқа бөлінеді: бір түнде айтылатындар қысқа, екі түнде айтылатындар орташа, үш немесе одан көп түн айтылатындар ұзақ немесе өте ұзақ болып келеді. Ең ұзақ олонхо жеті күн жырланған екен. Олонхолордың ішіндегі ең ауқымдысы Р.П. Алексеев жырлаған *52 000 жолдан тұратын «Алаатыр Ала Туйгун»* эпосы. 20000-ға жақын өлең жолдарынан тұратын «*Ербехтей Берген*» (Ербехтей мерген) Д.М. Говоровтан жазылып алынған олонхолар арасындағы ең толық мәтіндердің бірі саналады. Мұнымен қатар, ең көп 2500-3000 өлең жолдарынан тұратын олонхолар да жазбаға түсірілген. Қысқа олонхолар көбіне ұмытылған қандай да бір толық мәтіннің қысқарған мазмұны түрінде болып келеді. Бұл қысқартулар орындаушы мен жинақтаушыға байланысты орын алған десек те болады. Қазіргідей технология дамымаған ортада зерттеушілердің эпостарды қысқартып жазып алуы қалыпты жайт десек те болады (Ibraev, 2021: 28-36).

Саха олонхосуттары арасында *Таатта, Амма, Чурапчы Вилүй, Верхоянск мектептері* кеңінен танымал. Бұл мектептердің олонхосуттарының жырлау әдістері де бір-бірінен өзгеше болып келеді.

«Олонхоларды бас кейіпкерлеріне қарай *бір ұрпақты баяндайтын олонхолар (Кулун Кулустуур, Тойон Жагаарыма, Нургун Боотур)*, *бірнеше буынды жырлайтын олонхолар (Алаатыр Ала Туйгун)* деп топтастыруға болады дейді ғалым Ф. Киришчиоглы (Kirişçioglu, 2002: 128).

Сахалардың олонхоларында мифологиялық қиял-ғажайыптармен қатар ғажайып күшке ие батырлардың қаһармандықтары және олардың бастарынан өткендері баяндалады. Саха түркілерінің Тәңір, жаратылыс, әлем, алғашқы адам туралы архаикалық сенімдерін қамтитын мифологиялық эпостарымен қатар олардың қазіргі

өмір сүріп жатқан отандарына келулері, өркениет құрулары, осы жерде орын алған соғыстарды баяндайтын эпостары да бар.

Оңтүстік Сібірдің аз ұлттарының қатарына жататын *хакастар* ресми христиан дінінің православие тармағына кіргенімен шаман дінін ұстануды жалғастыруда. Сібірдегі басқа да түркі халықтары сияқты хакастардың да материалдық және рухани тұрмыс-тіршілігінде шаман рәсімдері маңызды орын алады.

Хакастардың қаһармандық эпостары *алыптығ нымах*, сирек те болса *чаалығ нымах*, яғни батырлардың әскери ерліктері туралы жырлар деп аталады. *Нымах* термині хакастар арасында ертегі мен аңыздарда қолданылатын термин. Осы терминнің басындағы *алыптығ* «батырлық, қаһармандық» мағынасында қолданылады. *Алыптығ нымах* «қаһармандық дастан немесе эпос» дегенді білдіреді. Алыптығ нымах немесе чаалығ нымах деп аталатын мәтіндермен қатар *матырлардаңар история кип-чохтары* деп аталатын мәтіндер де кездеседі (Ergun, 2010: 31). Тарихи аңыздар деп аталатын эпостарда хакастардың XIII және XVII ғасыр аралығындағы моңғол және жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі баяндалады. Алыптығ нымахтарға қарағанда реалистік жағы басым болып келетін бұл жырларда шапқыншы дұшпанның аты «Моол» деп аталады.

Хакас алыптығ нымахтары *хайджы* немесе *алыптығ нымахчи* аталатын жыршылар тарапынан «*хомыс*» (*қобыз*) немесе «*чатхан*» (*жетіген*) деп аталатын музыкалық аспаптардың сүйемелдеуімен ерекше әуенмен көмейден орындалады (Ergun, 2010: 172).

Хакас хайджылары *улуғ хайджы*, *кичиг хайджы*, *хуруғ хайджы* болып үш топқа бөлінеді. Эпостарды «чатхан» немесе «хомуспен» сүйемелдеп, керемет әуенмен жырлайтын хайджыларды *улуғ хайджы* деп атаса, эпостарды өз тараптарынан ештеңе қоспастан жырлайтын хайджыларды *кичиг хайджы* деп атайды. *Хуруғ хайджы* эпостарды дұрыс жырлай алмайтын, эпизодтарын толық білмейтін, актерлық қабілеті бар жыршыларға берілген атау.

Хакас қаһармандық эпостарын жырлайтын хайджылардың басым көпшілігі Қызыл руынан шыққан. Хакастардың ең танымал хайджылары *С.П.Кадышев*, *П.В.Курбижеков*. Хакас қаһармандық эпостары: *Ай Хуучиң*, *Алтын Арығ*, *Алтын Чус*, *Хан Орба*, *Хан Мирген*, *Алтын Тайжы*, *Кара Кузгун*, *Ак Чибек Арығ*, т.б.

Хакас қаһармандық эпостарын зерттеген ғалымдар: *М.А.Унгвицкая*, *В.Е.Майногашева*, *М.И.Боргояков*, *В.Я.Бутанаев*, *Я.И.Сунчугашев*, *П.А.Трояков*, *О.В.Субракова*, т.б.

Хакас фольклоры туралы алғашқы мәліметтер 1733-1743 жылдар аралығындағы Камчат экспедициясына қатысушылардың есептерінде көрініс тапқан. Оған Ресей Ғылым академиясының мүшелері, танымал ғалымдар И. Гмелин, Г.Ф. Миллер және т.б қатысқан.

XIX ғасырдың алғашқы жартысында фольклорлық шығармалар біртіндеп жариялана бастады. Фин лингвисті және этнографы М.А. Кастрен экспедициясы Сібір халықтарын этнографиялық-лингвистикалық жағынан зерттеуде маңызды орынға ие. XIX ғасырдың II жартысында Сібір түркі халықтарын зерттеуге танымал түркітанушы В.В.Радлов үлкен үлес қосты. Ол он томдық «Образцы народной литературы тюркских племен» жинағын жариялады. Хакас эпостарын жинауда хакастан шыққан алғашқы ғалым Н.Ф.Катановтың қосқан үлесі аса зор. Ол хакас фольклорындағы барлық жанр түрлерін ғылыми айналымға енгізді.

Хакас фольклорын зерттеу XX ғасырдан бастап кеңінен қолға алына бастады. Ол Хакас тіл, әдебиет және тарих ғылыми-зерттеу институтының ашылуымен тікелей

байланысты еді. Аталған институттың қызметкерлері фольклор бойынша материалдар қорын жинақтады. Хакас фольклорын зерттеуде В.Е. Майногашеваның сіңірген еңбегі зор. В.Е. Майногашева тарапынан «Эпос народов СССР» және «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» Академиялық сериясында «Алтын Арығ» және «Ай Хуучин» қаһармандық жырлары жарияланды. Түркияда хакас қаһармандық эпостарын аударған, жариялаған, зерттеген ғалымдар: *Фатма Өзкан, Екрем Арыкоглы, Али Ылгын т.б.*

Хакас қаһармандық эпостарында батыр өз күш-қуатын руының күшті рухани өкілдерінен алады. Рухани өкілдер оған бағыт-бағдар көрсетеді. Алыптығ нымахтың құрылымы батырдың биографиялық хикаясынан (бірінші, екінші, үшінші ұрпақ) тұрады. Алғашқы буын батырларға байланысты батырлық аңыздар эпостың алғашқы сюжетін құрайды. Бұл жерде негізінен батырдың эпикалық биографиясына көңіл аударылады. Оның әкесі, не атасы жай ғана аталып өтеді. Бұл сюжет алтай, шор, тыва сияқты түркі халықтарының эпостарында да кездеседі. Хакас эпостарында эпостың басым бөлігі екінші буын батыр жайында баяндалады. Эпостарда үш ұрпақтың батыры (әке-ұл-немере) туралы хикаялар баяндалады. Отбасы мен рудың әке тарапынан жалғасатындығы, әке мұрасының ұлға мирас болып қалуына байланысты әкесінен қалған істі ұлы жалғастырады. Хакас эпостарында негізінен әкесінің жасай алмаған істерін ұлының жүзеге асырғандығы байқалады. Хакас қаһармандық жырларында, әсіресе жаратылыс туралы мотивтерінде мифтің әсері басым. Хакас эпостарында да оқиға оңтүстік және солтүстік Сібірдің басқа да түркі халықтарының эпостарындағы сияқты негізінен аспан, жер беті, жер астынан тұратын үш қабатты әлемде өтеді.

Шор түркілері эпостың баламасы ретінде *кай* терминімен қатар, *нартпак*, *ныбак*, *нарпак*, *шөрчек*, эпосты ертегі мен аңыздардан бөліп қарау үшін шор эпос дәстүрінде *кай шөрчек*, *кай комыс* терминдері қолданылады. *Кай комыс* эпостың қобыздың сүйемелдеуімен айтылуы дегенді білдіреді.

Кай – кеудеден немесе көмейден шыққан мақамды әуен. Кеудеден шыққан дыбысқа *кеуде кайы*, көмейден шыққан әуенді *көмей кайы* деп атайды. Шорлардан басқа алтай, хакас сияқты түркі тектес халықтарда кездесетін *кай* термині негізінен бір болғанымен жырлау әдісінде кішігірім өзгешеліктер кездесіп жатады. Шорлар ертегі, аңыздарды айтатындарды *нартпакчы*, *ныбакчы*, эпосты жырлайтындарды да *кайчы* деп атайды. Кайчылар жырды қобыздың сүйемелдеуімен орындайды. Шорлардың мерекелері, тойлары кайчысыз өтпейді (Turgunbayer, 2007: 23). Шор қаһармандық эпостары алтай, тыва, саха және басқа да түркі халықтарындағы сияқты негізінен көлемді болып келеді.

Шор қаһармандық эпостары туралы алғашқы жазбалар XIX ғасырдың екінші жартысында жариялана бастады. Түркітанушы ғалым В.В.Радлов 1866 жылы «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» атты еңбегін жариялады. Осы жинақтың ішіне шор тілінде жазылған сегіз жыр енген. Өкінішке қарай, В.В. Радлов жинақта жырды орындаушылар туралы ешқандай мәліметтер бермеген. В.В. Радлов жинаған сегіз мәтіннің екеуі «Кара Кан» және «Ай Маныс» В.И. Вербицкий тарапынан орыс тіліне аударылған. Кеңестік кезеңде түркі тектес халықтардың тілін, фольклорын Н.А. Баскаков, Н.П. Дыренкова, Г.Ф. Бабушкин сияқты ғалымдар жинақтап зерттеді. 1960-1970 жылдары шор фольклорының үлгілерін зерттеу мен жинақтауда А.И. Чудояков көп еңбек сіңірді.

Алғашқы шор лингвисті Г.Ф.Бабушкиннің «Шор ныбактары» (Шор ертегілері) атты жинағында жарияланған алты мәтіннің төртеуі қаһармандық эпостар болатын. Ғалым оны халық арасында кайчи Морошко деген атпен танымал А.Н. Напазаковтан жазып алған.

XX ғасырдың 20-30 жылдары ғалым-этнограф Н.П. Дыренкова 50 шақты шор эпосын жазып алған. Олардың алтауы «Шорский фольклор» кітабына енген. Қалған мәтіндер Санкт-Петербург қаласындағы Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейінің мұрағатында (Кунсткамера) сақтаулы. Н.П. Дыренкова дайындаған «Шорский фольклор» атты еңбекте жыр мәтіндерінің шор және орыс тілдерінде берілуі оның құндылығын арттыра түсті (Дыренкова, 1940).

1948 жылы ақын А.И. Смердов «Ай Толай» жинағында Ақ-Мет (А.И. Абакаев) және Морошко (Н.А.Напазаков) сияқты орындаушылардан жазып алынған алты қаһармандық эпосты орыс тілінде жарыққа шағарды. «Ай Толай» жинағының кіріспе сөзінде А.И. Смердов аталған жанрмен қатар оны орындаушыларға да тоқталып, олардың қысқаша өмірбаяндарын береді. Ақын С.С.Торбоков та 50 шақты шор эпосын жинақтаған. Оның жазбалары Таулы Алтай және Хакас ғылыми-зерттеу институтының мұрағаттарында, А.И.Чудояковтың жеке мұрағатында сақтаулы.

Фольклортанушы ғалым А.И.Чудояков өмірінің соңына дейін шор эпостарын жинаумен, зерттеумен айналысқан. Танымал фольклортанушы ғалым Е.М.Мелетинскийдің шәкірті. 1960-80 жылдары сол кезеңнің танымал кайчылары П.П.Токмагашев, П.Н.Амзорова, П.И.Кыдыяковалардан 27 шор эпосын жазып алған. Олардың он жетісі магнитофон лентасына жазылған. Этномузыкант Р.Б.Назаренкомен бірге дайындаған «Шорские героические сказания» жинағына «Кан Перген», «Алтын Сырық» эпостары енген. А.И.Чудояков кіріспе мақаласында шор эпикалық дәстүрін, жарияланған жырлардың фольклорлық талдауын жасап, аталған екі эпосты орындаушы П.И.Кыдыяковтың шығармашылық тұлғасына тоқталған. Бұл шор фольклор тарихында шор және орыс тілдерінде жарық көрген екінші академиялық кітап болып саналады.

А.И.Чудояков Шорларда үш орындау мектебі бар екенін айтады. Ғалым «*Біреуі оңтүстік, екіншісі солтүстік – кондом және мрасс мектебі*» дейді. Ұлы Отан соғысы жылдары көмей әуені тоқталып қалғандықтан оңтүстік Шордағы кай дәстүрі зерттелмей қалғанын атап өтеді (Чудояков, 1998: 11). А.И.Чудояков жырды кондом кайчыларының бәсең дауыспен орындауын кондом және мрасс мектептері арасындағы негізгі ерекшелік ретінде көрсетеді (Чудояков, 1998: 16).

А.И.Чудояков қаһармандық эпостарды шартты түрде төртке бөліп топтастырады. Біріншісі, «Ақ Қан», «Ақ Өлең» сияқты батыр-аңшылар туралы көне эпостар. Екіншісі, «Кан Перген» сияқты ержүрек батырлар, малмен айналысатын тайпалардың көсемдері туралы эпостар. Үшіншісі, «Алтын Сырық» сияқты батырдың шапқыншы залым ханмен күресі, әлеуметтік теңсіздік бейнеленетін жырлар. Төртінші топқа ғалым орындаушылар, музыка, музыкалық аспаптар туралы эпикалық шығармаларды жатқызады (Чудояков, 1998: 18).

1995 жылы А.И.Чудояков қайтыс болғаннан кейін қаһармандық эпостардың тақырыбын, поэтикасы мен көркемдік ерекшеліктеріне арналған «Этюды шорского эпоса» еңбегі жарыққа шығады. Сонымен қатар, Д.А.Функтың 1861-1915 жылдар аралығындағы шор қаһармандық эпостарының тарихнамасына арналған мақаласын

ерекше атап өтуге болады (Функ, 1995: 119). Ол аталған кезеңдерде қаһармандық эпостардың ең көп сақталған және дамыған жері Солтүстік Шор аймағында кеңінен жазылып алынғандығын ерекше атап өтеді.

Тыва түркілері эпостар мен ертегілерді *тоол* деп атайды. Қаһармандық эпостарды *маадырлыг тоол* немесе *маадырлыг эпос* деп атаумен қатар, *тоожу* терминін де қолданады (Yıldız, 2016: 78).

Тывалар ертегі айтушыларды *тоолчу* деп атайды. Тоолчулар әрі ертегі, әрі эпостарды жырлайды. Тоолчулар ертегі мен эпостарды жасы үлкен туыстарынан немесе ұста тоолчулардан үйренеді. Ертегі, эпос жырлау стилі, әдісі әкеден ұлға немесе ұстаздан шәкіртке қонатындықтан түрлі ертегі және эпос мектептері пайда болған. Тывалардың эпос, ертегі жыршылары негізінен орта жастағы немесе жасы келген ер адамдар болып келеді. Тываларда тоолчу әйел адамдар да кездеседі. Олар көбіне балаларға «кара тоол» деп аталатын қарапайым ертегілерді айтады.

Тыва фольклорына деген қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде орыс ғалымдары *В.В.Радлов*, *Г.Н.Потанин*, *Н.Ф.Катанов*, *Ф.Я.Кон* және тағы да басқа ғалымдар «Багай-Чуру», «Каңгывай Мерген», «Ертине Мерген», «Танаа-Херел» және т.б. қаһармандық эпостарды жинақтап жазды. Алайда эпостарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қолға алынбады.

Қазан төңкерісінен кейін Тыва фольклорын жинау, зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Тыва фольклорлық шығармаларын жинақтап жариялауда *ғалым А.А.Палмбах*, *жазушылар Б.Хөвенмей*, *С.Пүрбү*, *С.Сарыг-оол*, *С.Тока* көп еңбек сіңірді.

Тыва Кеңестер Одағының құрамына кіргеннен кейін Тыва тілі, әдебиеті, тарихы ғылыми-зерттеу институтының құрылуымен фольклорға деген қызығушылық арта түсті. 1945 жылдан бастап аталған институт ғалымдардың атсалысуымен тыва фольклорлық туындыларының үлгілерін жазбаға түсірді және кассеталарға жазып алып мұрағаттарға сақтауға алды. Институттың мұрағатында қаһармандық эпостар мен олардың бірнеше нұсқалары сақталған. Олардың арасында «Он беш харлыг Алдай Сүмбүр» (16 нұсқа), «Боралдай-Мерген» (13 нұсқа), «Ерге-Кара-Сыйбын» (11 нұсқа), «Хөөкүй-Кара» (11 нұсқа), «Кангывай-Мерген» (9 нұсқа), «Ертине-Мерген» (7 нұсқа) сияқты эпостар бар (Arıkoğlu, Vorbaanay, 2007: 16). Институт 1947 жылдан бері танымал эпостардың 12 антологиясын дайындады, онда 52 қаһармандық эпос берілді. Бұдан басқа орыс тілінде жарыққа көрген алты антологияда *Л.В.Гребнев*, *М.А.Хадахане*, *Н.А.Сердобов* аударған алты қаһармандық эпос қамтылды.

Тыва қаһармандық эпостарын алғаш зерттеген этнограф ғалым *Л.В.Гребнев* болатын. Оның «Тувинский героический эпос» атты кітабында тувалардың тарихына, этнографиясына үлкен мән берілді, мұнда қаһармандық эпостар топтастырылып, пайда болу кезеңдеріне назар аударылды. Профессор *В.М.Гацактың* жетекшілігімен жазылған *С.М.Байскланнның* еңбегі тыва қаһармандық эпостарының поэтикасын жан-жақты қарастыруға арналған (Байсклан, 1987).

Танымал Кеңес Одағының ғалымдары *академик В.М.Жирмунский*, *филология ғылымдарының докторлары Е.М.Мелетинский*, *Б.Н.Путилов*, *И.В.Пухов* және басқа да ғалымдар түркі-моңғол халықтарының қаһармандық эпостарын салыстырмалы талдау

барысында Оңтүстік Сібір және тыва халықтарының эпостарын да қарастырған. Хакас ғалымы В.Я.Майногашеваның «Хакас болгаш Тува улустарның эпозу Похат-Хирис (Бокту Кириш)» атты еңбегінде хакас және тыва фольклорында кездесетін «Бокту Кириш» эпосы жан-жақты салыстырып зерттелінген. С.М.Орус-оолдың «Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль» еңбегі тыва қаһармандық эпостарының поэтикасын зерттеуде құнды еңбектердің бірі саналады (Орус-оол, 2001). Түркияда тыва қаһармандық эпостарын аударып, зерттеп жүрген *Метин Ергун*, *Мехмет Ача*, *Екрем Арыкоғлы* т.б. ғалымдарды ерекше атауға болады.

Тыва халқының *Маннай*, *Самбу*, *Балган*, *Чүлдүм-оол*, *Бойду*, *Амырбит*, *Хүргүл-оол* сияқты танымал эпос жыршылары бар. Эпос жыршыларының айтқандарын жинақтап, жаңа ұрпақтың пайдалануына үлкен үлес қосқан жазушылар *Б.Хөвенмей*, *С.Сарыг-оол*, *В.Көк-оол*, *А.Төгүй-оол*, *К.Тоїун*; ғалымдар *А.Калзан*, *Д.Куулар*, *О.Дарыма*, *Ш.Сат* т.б. еңбектері аса зор. Зерттеушілер тыва қаһармандық эпостары үшке бөліп қарастырады (*Е.Арикоғлу*, *В.Ворбаанай*, 2007: 28). Бірінші, батырлардың қалыңдық жолындағы күресін қамтитын қаһармандық эпостар: «*Он бес харлыг Алдай-Сүмбүр*», «*Алдын-Чаагай*», «*Анаа-Мерген*», «*Хан-Шилги аттыг Хан Мөге*», «*Каң-Кара-Мөге*», «*Танаа Херел*». Қалыңдық іздеу – батырдың алғаш рет елінен шығуының себебі және батырлыққа, ерлікке де алғаш рет осы сапарда қол жеткізеді. Ол жердің шетінде өмір сүріп жатқан хан қызы, әдемі ханшайымға бара жатқан жолда бірінен соң бірі кезігетін кедергілерді жеңіп батырлық қабілетін паш етеді. Қалыңдықтың еліне барғаннан кейін де, қыздың әкесі ұйымдастырған оқ ату, ат жарысы сияқты сынақтарында ең күшті бәсекелестері Деер ұлы Демир Мөге, Ай ұлы Алдын Мөге, Чер ұлы Черзи Мөге және т.б. мифологиялық жаратылыс иелерімен жарысуға мәжбүр болады. Соңында батыр өз күшімен жарыста жеңіске жетіп, ханшайымға қол жеткізеді.

Екінші, батырлардың қалыңдық іздеуге шығумен қатар еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресуі жырланатын эпостар. Бұл топтағы қаһармандық эпостарға: «*Мөге Шагаан Тоолай*», «*Күчүн Хүрен аттыг Хүрү Маадыр*», «*Кажыр Кара Хаан*», «*Арзылаң Кара аттыг Хунан Кара*», «*Баян Тоолай*», «*Арзылаң Кыскыл аттыг Арзылаң Мерген*» жатады.

Аталған топтағы эпостарда екі немесе үш ұрпақтың батырлары туралы оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар эпоста әр ұрпаққа арнайы бір бөлім арналған. Екі ұрпақ баяндалатын қаһармандық эпостарда алдымен әкесінің өмірі, одан кейін оның ұлының батырлық істері баяндалады. Бұған «*Баян Тоолай*» эпосы мысал бола алады.

Үшінші, батырдың шапқыншы дұшпандарға қарсы күресін баяндайтын эпостар. Оған «*Каңгывай Мерген*», «*Улуг Кара Мөге*», «*Хөөкүй Кара*», «*Өлееди Мерген*», «*Ерге Кара Сыйбың*» эпостары жатады.

Аталған топқа кіретін эпостардың ерекшелігі – мұнда сыртқы шапқыншылардан басқа ішкі дұшпандар (батырдың анасы, әпкесі немесе әйелі) батырмен күреседі. Олар сатқындық жасап, елін басып алуға келген дұшпандарға болысады. Тыва эпостарында батырлар ең жақындары қаншалықты сатқындық жасаса да соңында дұшпандарын жеңіп, жеңіске жетеді.

Сібір түркі халықтары эпостарындағы миф пен эпостың сабақтастығы

Түркі халықтарының мифтері мен қаһармандық эпостарын типологиялық аспектіде қарастыруда тұрақты сипаты басым структуралық құрылым тұрғысынан зерттеудің

маңызы зор. Себебі белгілі бір құрылым аясында көрініс тапқан сюжеттердің мифтен эпосқа ауысу барысындағы трансформациясы мен детерминациялық түзілісін анықтауға мұндай тұғыр аса қажет. Бұл жағдай түптеп келгенде бөлшектің бүтінмен арақатысы, динамикалық және статикалық белгілері, мәтіннің уақыт және кеңістік өлшемдеріндегі түзілісі сияқты ұғымдарды біртұтас құрылымдық жүйе аясында қарауға мүмкіндік береді.

Осы орайда В.Я. Пропптың чукоттардың шамандық мифтері мен гияляктардың (нивхылардың) ең алғашқы эпос түріне жақын жырларын («настунд») композициялық құрылымы бойынша салыстырып қараған еңбегінде эпостың шамандық мифтен өрбігендігі туралы пікірі бұл мәселені тарихи типологиялық тұрғыдан зерттеуге қозғау салады [Пропп, 1976: 300]. Эпостың пайда болуын және оның тарихи дәуірлердегі өзгерісін тұтастай бір бағытта салыстыру үшін чукот мифтерінің В.Я. Пропп келтірген композициялық құрылымына назар аударудың маңызы зор.

Бұл мифтердің барлық оқиғасы, чукоттардың дүниетанымы мен сеніміне негізделген екі әлем туралы түсінігіне құрылады. Бірі шаманның өз әлемі (адамдар ортасы), екіншісі бөтендер әлемі (аспан мен жер асты дүниесі). Қаһарман рөліндегі шаман белгілі бір себептермен, көбіне үйлену немесе ұрланған қалыңдығын қайтару мақсатында өз әлемінен өзге әлемге сапарға шығады. Сапар фантастикалық та (арқанмен, даңғарамен көкке көтерілу, су иірімімен төменге түсу т.б.) жол жүру түрінде де сипаттала береді. Жолда ол шалға (кейде жан-жануарларға) кездеседі. Одан кедергілерді жеңетін зат алады, тосқауылдарды еңсеретін ақыл-кеңес алады. Бұл кейіпкердің қызметіне В.Я. Пропп «сый тартушы» деген атау береді. Қаһарман өзінің шамандық күшімен және сыйға алған заттың көмегімен өзге әлемге барады. Онда қалыңдықтың әкесімен немесе бәсекелес құбыжықтармен сынға түседі, қарсылыққа ұшырайды. Бұл текетіресте шаман жеңіске жетіп, қалыңдықты алып өз мекеніне қайтады. Кейде артынан қуғыншы шығып, одан да шамандық әрекетінің арқасында құтылып кетеді (Пропп, 1976: 301).

Шамандық наным-сенімдерге негізделген бұл мифтердің құрылымындағы маңызды мәселелердің бірі шаманның қалыңдықты басқа дүниеден (рухтар әлемінен) іздейтіндігі. Шаман шырғалаңға түсіп, рухтар әлеміне сапар шеккен кезде оның рух-әйелмен кездесетіні және оған қосылатыны Қиыр Шығыс, Сібір және Орталық Азия халықтарының шамандық түсініктерінде кездесетін құбылыс (Басилов, 1984: 42). Бір қызығы, басқа әлемдегі «қалыңдық» шаманмен келісімге келіп, табысқаннан кейін, ол басқа да рухтардың иесі қызметін атқарады.

Мифтердегі осы оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы белгілі бір мағыналық өзгерістермен гиялят эпостарында да қайталанатын. Ары қарай бұл құрылым Қиыр Шығыс пен Сібір халықтарының архаикалық қаһармандық жырларында да түрлі мағыналық өзгерістермен қолданылады.

В.Я. Пропптың бұл еңбегінің біз үшін маңыздылығы мифтік сюжет қаңқасының эпосқа өтуін дәлелдеуінде. Мұндағы басты мәселе шамандық эпикалық қаһарман алмастырып, рухтар әлемін елес арқылы көретін шамандық түсініктің адамдарды қоршаған кеңістікке түсіргені. Әрине бұл кеңістік реалды шындықтың баламасы болудан әлі алыс еді.

Бұл жерде назар аударатын басты мәселе – К. Леви-Стросс зерттеген бір-біріне симметриялық қатынастағы ұғымдардың мифте ғана емес, эпоста да структуралық құрылым ретінде сақталғандығы. Мифтік ойлау жүйесінің толып жатқан бинарлық

оппозиция ұғымдарына сүйене отырып жүзеге асатыны фольклорлық мәтіннің табиғатына да тиесілі екендігі белгілі болды (Леви-Стросс, 1984: 467).

Осыдан келіп, бинарлық оппозиция ұғымдарын семантикалық өрістерге жіктеп қарау миф моделі мен эпос сюжетін құрылымы жағынан түрлі өрістерге және қатынастарға таратып талдауға мүмкіндік беретіні анықталады. Ондай өрістер мен қатынастарды Т.В.Цивьян космогониялық, кеңістік, уақыт, кейіпкерлер, заттық т.б. топтарға бөледі (Цивьян, 1975: 91).

Жоғарыда келтірілген шамандық миф пен эпостың семантикалық өрістерге жіктелуі ең алдымен кеңістік және уақыт категорияларының тұтастығымен сипатталады. Универсалдық мәні бар семиотикалық оппозиция өзіндікі/бөтендікі шаманның (қаһарманның) өз елінен (үйінен, мекенінен, адамдар ортасынан) бөтен жерге барып және қайтуы түріндегі кеңістікте орын алады. Уақыт түзілісі шаманның (қаһарманның) алғашқы сапарда күшін сынауы немесе шамандық шырғалаңы әйел алып еліне қайтуы сияқты өмірбаяндық планда көрінеді. Оқиға бірінен бірі туындап, уақыт жағынан бірінен кейін бірі болуы тиіс, хронологиялық тәртібі бойынша бір сызықтың бойына орналасады.

Мұндай структуралық құрылым іс жүзінде түркілердің архаикалық және классикалық қаһармандық эпостарының көбіне тән. Бұл қатарда сахалардың қаһармандық эпосы олонхо көнелігі жағынан алғашқы орындарда тұр. Қаһарман сапары бөтен әлемдегі мифтік құбыжықтармен («абаасы») күресіне арналады. «Нүргүн-Боотур Екпенді» олонхосындағы абаасы Тимир Бйысты Хара (Темір Жұтқыш Қара) мен «Қайсар Құлын Құллұстұұр» олонхосындағы абаасы Қытыгырас Баранча келе жатқанда солтүстіктен дауыл тұрып, аспан-жер алай-дүлей болып, от пен су (немесе қар) араласып, даланы өрт шалады немесе сиыр мүйізінен келетін қар басып қалады.

Жауды құбыжық етіп бейнелеу Сібірдегі түркі-монғол эпосының ең көне белгілерінен саналады. Алтай, хакас, тыва, шор халықтарының тарихи өмірі мен әлеуметтік қарым-қатынасының әрі қарай дамуы жау бейнесін мифтен арылтуға (демифологизация) ұласты. Құбыжықтың орнын озбыр хан, зорлықшыл адам т.б. алмастырды. Осы тұрғыдан келгенде, тываның «Алдай-Буучу» эпосындағы Қара-Бұла бейнесін құбыжықтан адамға айналудың аралық үлгісі ретінде қарауға болады. Ол – аса қорқынышты, мүйізді құбыжық. Жеңілгеннен кейін адам қалпына түсіп, оның одақтасына айналады.

Сібір және Орталық Азия түркілерінің эпосында жау «адамдық бейнеге» түсірілсе де оның іс-әрекетінде, табиғатты тітіреткен жүріс-тұрысында, жойқын күшінде мифтік түсініктердің детерминациялық түзіліске түскен өзгерісін байқаймыз. Бұған жаудың тірі жан кіре алмайтын қамалын, маңайында құбыжықтар, мыстан кемпір (жалмауыз кемпір), ғажайып заттар мен мифтік жануарлардың болуын қосуға болады.

Бұл тұста Сібір түркілерінің эпостық жырларында жау бейнесінің мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысы анық және бұл эпостар Орталық Азия түркілерінің фольклоры мен ежелгі дәуірлердегі түркілердің мифтік дүниетанымының ортасында аралық жағдайда тұрғанын көреміз. Алтайдың «Маадай Қара» эпосында Қара Құла қаған келе жатқанда, аяқ астында жатқан шөмшек бұтақтардың сапырылысқанынан дауыл тұрады, тыныс алғанынан ағаштарды құлатқан аяз қатады: «Сынық бұтақтарды сүйреп, Күшті ызғар болып ескен, Көзі қанталаған,

Қара-Құла қағанның демі екен. Өсіп тұрған ағаштарды сындырған, Суық аяздай болған, Оның етегінің ызғары екен. Қар болып аттың бауырына жауған, Ашкөз қағанның сілекейі екен»; «Ызғарынан Алтайдың жері, Ол келместен жеті күн бұрын қатты. Демінен Алтайдың тізбек таулары, Ол келместен алты күн бұрын қатты» (Salahaddin, 2007: 379).

Бұған салыстырып қарағанда қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек эпостарында жау бейнесі тарихи шындыққа, реалды адами қасиеттерге жақындата түседі. Әрине мұнда да олардың түр-түсін, күшін, батырлығын суреттеуде ерекше ұлғайтып көрсететін гипербола, синеқдоха сияқты көркемдік тәсілдер қолданылады. Жау мен эпос қаһарманының күші бір-біріне тең келіп жатады.

Бинарлық оппозицияның өзімдікі сыңарынан мифтен эпосқа өткен және эпикалық дәстүрдің әрі қарай даму кезеңдерінде біртіндеп алмастырылған өзгерістерді де көруге болады.

Мифтегі бас кейіпкер шаман, ілкі ата, мәдени қаһарман, демиург типтерін біртіндеп мифтен басқа жанрларға және тарихи-қоғамдық өзгерістерге қарай ойысқанда аңшы, мерген, батыр, әділетті қаһарман хан алмастырғаны баяндауға құрылған ертегі және эпос материалында зерттелді (Мелетинский, 2004: 23). Әрине өзімдікі ұғымы мифтік дүниетанымнан тарихи санаға қарай өткенде әлеуметтік органың көріністерімен, аңшылық және көшпелі өмір салтының, моралдық-этикалық норманың өз елін сыртқы жаудан қорғау сезімінің мазмұндалған белгілерімен көмкеріліп отырғаны анық.

Саха, алтай, тыва халықтарының ертегілері мен қаһармандық эпостарының басты кейіпкерінің бірінің есімі немесе анықтаушы мерген (мэргэн, берген, миргэн) болып келеді. Бұл есім немесе эпитет Орталық Азия түркілерінің де көне саналатын фольклорлық үлгілерінде (миф, ертегі, көне эпос) жиі кездеседі. Аңшылықпен күн көрген мифтік мергеннің эпостық жырда жауға қарсы шабатын қаһарман мергенге айналуы іс жүзінде фольклорлық дәстүрдің үзілмей келе жатқан сабақтастығын айғақтайды (Ибраев, 2012: 261). Қырғыздың көне эпосы «Қожашаш», қазақтардың «Құламерген, Жоямерген», «Дотан батыр» эпостары мен «Еділ-Жайық» ертегісінде мергеннің аңшылықпен және батырлықпен көрінетін екі жақты сипаты қатар жүреді.

Сонымен өзімдікі/бөтендікі бинарлық оппозициядағы тел ұғымдар мифтен өтіп эпостың түрлі даму сатыларында да бір-бірімен тығыз байланыста тарихи-әлеуметтік контексте және жанрлық жіктелуде жаңаша мазмұндалып отырды.

Бұған мифтің де, эпостың да сакралдық сипатта болуы өз ерекшелігін енгізіп отырды. Басқаша айтқанда, мифті де, эпосты да тудырған орта екеуінде де баяндалған оқиғаларды қандай да бір қияли мазмұнына қарамастан шындық деп қабылдады. Сол үшін де миф моделі эпоста сақталғанымен, мазмұны танымастай өзгерді. Тарихи даму өз дәуірінің шындығын енгізді. Мұнымен салыстырғанда ертегі жанры құрылымымен бірге мазмұндық өрісін де біршама мифке жақын түрде сақтады (Пухов, 1975: 142). Себебі миф оқиғасына сенбейтін басқа дәуір келгенде ертегі ол оқиғаны болмаған, бірақ қызықты қиял-ғажайып сипаттағы әңгіме статусына ауыстырды. Бұл жағдай мифтің ертегі жанрында біршама толығырақ сақталуына және миф моделін жалғастыруына мүмкіндік тудырады (Пропп, 1976: 149).

Ал эпосқа келетін болсақ, миф мазмұны біртіндеп тарихи шындыққа қарай бет бұрды. Сондықтан да екеуінің баяндауға құрылған табиғи генетикалық байланысы негізінен структуралық құрылымында сақталып қалды.

Миф пен эпос құрылымындағы өзімдікі/өзгенікі оппозициясының тағы бір өзгешелігі екеуінде де бұл ұғымдардың арасын әрқашан шекара бөлетінін көруге болады. Шекара шетсіз-шексіз теңіз, көл, өзен, су, асқар тау, биік шың, шөл дала, бұйрат-бұйрат құм, сыңсыған орман т.б. табиғи кедергілерден тұрады. Екеуінің де шекара көрінісін жинақтай келе, бинарлық оппозиция жоғары/төмен кеңістіктеріне жүйеленетіні байқалады. Бұлар бірыңғай биік (тау), бірыңғай ойпаң (немесе жазық) ұғымдарына, ал кейде жеке-жеке бір-бірімен кезектесіп отырады. Олардың жинақталған типтік көрінісін қазақтың қаһармандық эпосындағы тұрақты формулалық тіркеспен сипаттайық: *Асқар-асқар таулардан, Айдын шалқар көлдерден*.

Мифте шаман елес дүниесіндегі осындай кедергілерден даңғарасының, қобызының көмегімен өтеді, оның аспабы мініп ұшатын көліктің қызметін атқарса, эпоста бұл міндет тұлпар атқа жүктеледі. Аттың мифтік мінездемесі эпоста айқын көрініс тапқан. Эпоста жол сипаты мен мөлшері мифтік қашықтықпен өлшенетіндіктен, оны ұшатын тұлпар ғана еңсере алады. Қаһарман мифтегі кеңістік аспан әлемін де, жер астын да осындай тұлпармен аралайды. Сібір халықтарының қаһармандық эпостарында әлем үш бөліктен тұрады: жер асты әлемі, жер үсті әлемі, аспан әлемі. Осы үш әлем эпос кейіпкерлерінің шарлайтын мекеніне айналады. Қаһарман аз ғана уақыттың ішінде мифтік қиялдан, мифтік санадан шыққан осы үш әлемді де аралап шыға алады. Үш әлем ортасынан өтетін білік арқылы бір-бірімен байланысты болғандықтан, бір әлемнен екінші әлемге өте алады. Тәңірлер жер бетіне, қайтыс болған адамдар жер астына осы тесіктен түсіп шығады. Шаманның рухы да көкке немесе жер астына баратын мистикалық сапарын осы жолдар арқылы өтеді. Көне замандардағы мифтік сананың айғағы саналатын төменгі әлемнің көріністері әсіресе алтай, саха халықтарының эпостарында молынан ұшырасады.

Сонымен мифтен классикалық қаһармандық эпосқа дейінгі даму жолында структуралық құрылымның кеңістік пен уақыт өрісіндегі сипаттамасында біртұтас типологиялық ортақ жүйенің орын алғанына көз жеткіздік. Алда мұндай бағыттағы ізденістердің нәтижесін тұрақты ету үшін эпос қатарын молайтып, оларды түрлі семантикалық өріске салып шығуға көлемді зерттеулер жүргізілуі қажет екені даусыз.

Сібір түркі халықтары эпостарындағы мотивтер

Түркі халықтарының эпостарындағы мотивтер олардың көне дәуірлердегі ортақ дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрыптарынан хабар береді.

Адамзаттың ежелгі дүниетанымынан бастау алатын *гажайып туу мотиві* әлем халықтарының, оның ішінде Сібір түркі халықтарының мифтерінде, ертегілерінде, эпостарында көптеп кездеседі. Ғалымдардың көпшілігінің пікірі бойынша аталған мотив өз бастауын адамзаттың пайда болу үрдісі тылсым болып саналатын анаеркі дәуірінен алады.

Анаеркі дәуіріндегі ғайыптан туу мотиві бойынша болашақ батыр некесіз дүниеге келеді. Бұл туралы В.Я. Пропп өз еңбегінде: «Адам баласының ғайыптан (яғни некесіз) дүниеге келуіне алғашқы қауымда, нақтырақ айтқанда, анаеркі дәуірінде өмір сүрген адамдар сенген. ... Көне замандағы адамдар баланың дүниеге келуіне ер адамның қатысы жоқ, ру, тайпаларды жаратушы әйелдер ғана деп ойлаған. Алғашқы қауымдағы адамдар ер адамның рөлін білмеген немесе оны құпия сақтаған. Алғашқы қауымдағы дүниетаным бойынша әйел адамның жүгірген аң, ескен жел, жұтқан тас немесе

жаңғақтан да жүкті болатындығына нанған. Әйел адам баланы белгілі бір тотем-бабаның жәрдемімен, рухымен дүниеге әкеледі деген түсінік болған», - секілді тұжырым жасаған (Пропп, 1998: 206-207). Кейбір ғалымдар мұны тотемдік сеніммен байланыстырса, кейбірі оны анаеркі қауымындағы түсініктің дәрежесінен деп қарастырады.

Аталар аруағына сыйыну – рулық-феодалдық құрылысқа, шаманизмге тән құбылыс. Анаеркі қауымындағы әйел кейіпкерлердің, тотемдердің орнына еркектер мен аталар келді. Ақсақал болып, анасының түсіне еніп, аян берген немесе кездескен ата аруағы елден ерекше баланың дүниеге келуіне түрткі болады. Сонымен қатар, ол батырдың қиын-қыстау кездерде басты көмекшісі, қолдаушысы болып суреттеледі. Аталар аруағы, әулие-әнбиелер бала өсіп, батыр болғанда да қорғап, қолдап жүретін болған.

Атаеркі-феодалдық қоғамда эпостардағы батырдың тегіне ерекше мән берілді. Елін, жерін жауларынан қорғайтын батыр ерекше жағдайда, көптің қалауымен, көптің тілеуімен дүниеге келеді. Атаеркі түсінігі бойынша эпостардағы батырлар байдың, патшаның, яғни дәулетті, текті адамдардың баласы болып келеді.

Сібір түркі эпикалық эпостарында (Маадай Қара, Ақ Кан, Алтын Сырык, Каратты Перген, Картыга Перген, Алдай Буучу, Танаа Херел, Алтын Жүш т.б.) қартайған адамдардың «баласыздық зары» көптеп кездеседі. Эпостардың бас кейіпкері жай ғана бала емес, қарт ата-анадан туған ерекше бала болады. Ата-ана қаншалықты қарт болса да аруақтардан, пірлерден, Құдайдан бала сұраудан жалықпайды, үміттерін үзбейді. Құдайдан тілеп алған бала-батырды есейгенде де әулие-әнбиелер, пірлер әрдайым қолдап жүреді.

Алтай эпосы «Ақ Тайчыда» Ақ Бөкө ханның әйелі Алтын Топчы жас кезінде бір ер баланы дүниеге әкеледі. Алайда, ол баланы Ерлік алып кетеді. Ақ Тайчы батыр Алтын Топчының «тілі алтындай сарғайғанда, басы қояндай ағарғанда», яғни қартайған шағында келеді. «Көзүйке» эпосында бір-бірімен дос Караты қаған мен Ақ қаған шаштарын ақ шалған уақытта біреуінің қызы, біреуінің ұлы болады. «Ерке-Коо» эпосында Ар-Аспак қарт, дәулетті адам. Алайда баласы жоқ. Алтайға аңға шыққанда елі тоналады. Тек қана анасының темір оймағы мен әкесінің шақпақ тасы ғана қалады. Темір оймақтан қыз бала, шақпақ тастан арық таймен бір ер бала шығады (Dilek, 2002). «Маадай Қара» эпосында баласы жоқтығына уайымдаған қарт Маадай Қара Қара Құла қаған тонаған елі мен малын қайта жиып, еліне келгенде әйелінің бір бала дүниеге әкелгендігін көреді. Маадай Қара халқын қорғағандықтан, бала оған сыйға тартылған екен (Bekki, 2007: 349-370).

Шорлардың «Аран Тайчы» эпосында (Ergun, 2006: 308-310) Көк қаған өзі жетпіс, әйелі сексен жасына келгеніне қарамастан перзенттері жоқ. Аталған эпоста перзентсіздік өзгеше бағытта қарастырылған. Қағанның баласы бар. Алайда, одан әкесі де, шешесі де хабарсыз. Батырдың қарт ата-анадан дүниеге келуі ғажайып болса, жеті қат жер астынан баланың құтылып келуі де ғажайып саналады.

«Каратты Перген» эпосының кейіпкері әкесі жүз бес жасында, анасы қартайғанда дүниеге келеді. «Картыга Перген» эпосында Алтын қаған өте дәулетті адам. Алайда перзенті жоқ. Алты жылдан кейін аңнан оралғанда қарт әйелінің аяғы ауыр екендігін көреді (Ergun, 2006). Бұл жерде батырдың алты жыл аңда болған әкеден дүниеге келуі эпостың ертегіден бастау алуында жатыр.

Төтенше жағдайда (әкесі үйде жоқта, әкесі қаза тапқанда) туу мотиві көне мотив болып саналады. Аталған мотив түркі халықтарының, әсіресе Алтай, Сібір түркі халықтарының фольклорында жиі кездеседі. Ол туралы академик В.М. Жирмунский: «Сібір түркі халықтарының (алтай, шор, хакас т.б.) батырлық ертегілерінде батыр көбіне жетпіс, сексен, кейде жүз жасындағы перзентсіз ата-ананың баласы болып келеді. Көптен күткен мұрагердің ғажайып тууы әрдайым айқын, анық, нақты бола бермейді. Әкесінің болуы балаға қажет еместей көрінеді: әкесі алыс, бірнеше жылдарға ұласатын жауға қарсы сапарға шығады немесе әйелінің кеңесімен ұзаққа созылған аңға шығады» (Жирмунский, 1974: 225), – дейді. С. Қасқабасов: «Ертегі кейіпкерінің керемет жағдайда дүниеге келуінің бір түрі – әкесі үйде жоқта тууы. Қазақтың көптеген ертегілерінде кейіпкер туғанда, оның әкесі үйде болмайды: ол аң аулап жүреді немесе жорыққа аттанып кетеді, яки болмаса сапарда болады. Әйтпесе, жаңа туған баланың даусын естісем, жүрегім жарылып өлермін деп, басқа жаққа кетіп қалады. ... Бала туғанда әкесі үйде болмау мотиві басқа халықтар фольклорында да кездеседі. Әсіресе Алтай мен Сібірдегі түркі халықтарының батырлық ертегілерінде бұл мотив өте кең тараған» (Қасқабасов, 2002: 428), – дей келе, аталған мотивте анаеркі дәуірдің болмысы көрініс тапқандығына кеңінен тоқталады.

Алтай түркілерінің «Маадай Қара» эпосында Көгүдей Мерген дүниеге келгенде, әкесі үйде болмайды. Үйіне келген Маадай Қара ұлын Қара Құла қағаннан және оның жер астында өмір сүретін әйелі Қара-Таажыдан қорғау үшін тауға апарып тастайды (Bekki, 2007: 370-371). Маадай Қараның ұлы Көгүдей Мерген биологиялық тұрғыда адамзаттан дүниеге келгенімен, табиғаттың қорғауында болып, сол жерде өсіп, ер жетеді. Көгүдей Мергеннің әкесі – тау, анасы – ағаш.

Сібір эпостарының кейбірінде батырларды дүниеге әкелген ата-аналары туралы сөз қозғалмайды. Сахалардың «Ер Соготох» эпосында табиғатты ата-ана ретінде көреміз. Табиғаттан дүниеге келгеніне немесе табиғаттың қорғауында екендігіне деген сенім батырларды асқақтата түседі. Мысалы, «Кан Капчыгай» эпосында батырдың әкесі – қасиетті тау, анасы – Алтай жұрты. «Көгүдей Көкшин Ло Боодой Коо» эпосында қарындасы мен батырдың анасы – боз тау, әкесі – алтын тасты ала тау. «Кара Таажы Кыс» эпосында Кара Таажы атты қыздың ата-анасы жоқ. Таудың әке, судың шеше екендігі жырланады (Ersöz, 2010).

Анаеркі дәуірінен бастап түрлі-түрлі өзгерістерді бастан өткерген батырдың туу мотиві эпостық жырларда ең негізгі сюжеттік қызметке ие болды. Эпос дәстүрінде, біріншіден, оқиғаның негізгі деңгейі болып саналатын қаһарман тұлғасын даралап, айрықша етіп көрсету, екіншіден, сюжеттің негізгі бөлігі ретінде туу мотивін эпостың бас жағында тұтас оқиғаға, бас аяғы бүтін ситуацияға айналдыру орын алған. Оқиғасы өмірбаяндық тәртіппен құрылған эпостарда батырдың туу мотиві негізгі бөлік болып саналады. Онсыз эпос сюжеті жасалмайды.

Қаһармандық эпостың көпшілігіне тән болып келетін ерекшеліктердің бірі – *«батырдың ерте ер жетуі, жастайынан ерлік көрсетуі, алыптық танытуы»* екендігі даусыз. Эпостарда алғашқы ерлік сынына дейін ешкімге елеусіз жүрген батыр аталмыш сыннан өткеннен кейін атақ-даңққа бөленеді. Жеке дара жауға қарсы шауып, батырлық көрсету, жабайы аңды өлтіру, күрестерде, сайыстарда жеңу батырдың алғашқы ерлігіне жатады.

Сібір эпостарында батыр болар баланың жасы санамаланып, оның әр жастағы мінез-құлқы, іс-әрекеті сипатталады. Мысалы, Алтайлардың «Маадай Қара» эпосында Маадай Қараның ұлы Көгүдей Мерген: «Еки ле конуп «ене» деди, Ене чуун жара тепти, Алты конуп «адам» деди, Агаш кабай жара тепти («Екі күнде «ана» дейді, Аяғымен құндағын теуіп, Алты күнде «ата» дейді. Ағаш бесігін теуіп») (Bekki, 2007: 371). Эпоста Көгүдей Мерген Алтай иесінің көмегімен ғажайып есеюді басынан өткізеді.

Тыва халқының «Бокту Кириш – Бора Шеелей» қаһармандық эпосындағы «белі шойыннан, кеудесі болаттан жаралған» батырдың тез өсуі былайша суреттеледі: «Бир хонгаш, «Бир харлыг мен» деп, Ижи хонгаш, «Ижи харлыг мен» (Бір күн өтті, Бір жасқа келдім, деді. Екі күн өтті, Екі жасқа келдім, деді) (Arıkoğlu, 2007: 79). Эпоста бала алғашқы ерлігін екі мифтік құбыжық шулбуларды өлтіру арқылы көрсетеді.

Сібір түркілерінің эпостарында батырлардың балалық шағына көп тоқталмай, тек ғажайып физикалық ерекшеліктерін суреттеумен шектелулерді көреміз. Эпостарда жас бала үлкен күш иесі ретінде көрінеді. Мысалы, алтайдың «Өлөштөй» эпосында бір қолына жай тасын, бір қолына қан ұстап туған Өлөштөйдің ұлы Ерке-Коо екі күнде ана, үш күнде әке дейді. Бір айдан кейін сөйлеп, жүгіре бастайды. Үш жасына келген кезде аты, сауыты, қылышы бар жауынгерге айналады. Құздан шығып кездескен палуандарды қорқытады, атасына барып анасының мұрасын сұрайды (Dilek, 2002: 90-110).

Тывалардың «Баян Тоолай» эпосында да ғажайып балалық шақ мотиві баяндалған. Аталған эпоста Мөге Баян Тоолайдың әйелі дүниеге әкелген бала бес-алты еңбектеп, оныншы күннен кейін жүгіріп, ойнай бастайды. «Алдын Чаагай» эпосында батыр төрт жасынан бастап әпкесі мен қарындасын асырау үшін аңшылықпен айналысады. «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында қартайған Сай-Куу дүниеге әкелген бала екі күнде анасын танып, үш күннен кейін жүреді, анасын еміп жүріп, аң аулап үйіне әкеледі (Ergun, 2004).

Сахалардың «Жулуруяр Нургун Боотур» эпосында батыр аспанның тоғызыншы қабатында туа салысымен орнынан тұрады. Екі жасына толғанда елге тыныштық орнату үшін ортаңғы әлемге жіберіледі. Нургун Боотур төменгі әлемнің абаасылары (құбыжықтары) алып кеткен қарындасын құтқару арқылы есейгенін көрсетеді (Ersöz, 2010: 187-227).

Батырдың бала кезінде ғажайып ерекшеліктерімен көзге түсуі батырға тән қалыпты жайт десек те болады. Керісінше болған жағдайда батырдың қарапайым адамдардан еш айырмашылығы болмас еді.

Түркі халықтарында бала дүниеге келгеннен кейін жасалатын ерекше маңызды шараларынан бірі – *ат қою* рәсімі. Аталған рәсімді эпостардан, аңыздардан, этнографиялық-фольклорлық зерттеулерден де көптеп кездестіре аламыз.

Есім – әлеуметтік тұлғаны ғана емес, мифологиялық күшті де білдіреді. Сол үшін де жаңа туған балаға кез келген бір есім берілмейді, берілген есімнің баланың келешегіне, мінез-құлқына, қоғам ішіндегі орнына және жеңістеріне ықпал ететін символдық ерекшелікке ие болуына үлкен ден қойылады.

Түркілерде бала есімін тек алғашқы ерлігін көрсеткеннен кейін ғана ала алатын болған. Егер ерлік көрсетпесе, есімсіз қалып, алғашқы есімін алып жүретін болған. «Қаһарманға ат қою ежелгі салт бойынша үлкен оқиғамен байланысты. Көне эпостарда кейіпкер өсе келе алғашқы ерлік жасағаннан кейін ғана оған рудың ақсақалдары,

я болмаса желеп-жебеуші пірлері ат қойған» (Ибраев, 2009: 88). Батырға есім жаужүректілігі, қайсар, қайраттылығы, батылдығына қарай қойылған.

Батырлық жырлардың көне үлгісі болып саналатын «Оғызнама» эпосында Оғыз ханның өз есімін өзі қойғандығы белгілі. «Қорқыт ата» жырында ер балаларға ат қою әдетінен сөз қозғаған бөлімдер бар. Түркілерде жас жігіт өзінің өнерін, қаһармандығын көрсетпей, есім ала алмайды. Жігіт үшін есімсіз қалу төмендету, кемсіту болып саналған. Эпоста батырлар ат алу үшін бастарынан бір оқиға өтсе, кейде олар аңғармай да қалатын кездейсоқ жағдайларда ерлігіне байланысты ат қойылған.

Сібір түркі халықтары эпостарында батырлардың балалық шақтарына көп тоқталынбағандықтан ат қою рәсімін де көп кездестіре бермейміз. Алтай эпостарындағы батырлар туысынан жартылай Тәңір тектес болып келеді. Ат қою рәсімі белгілі бір жасқа келген, қаһармандығын көрсеткен батырларға тән болып келеді. Негізінен Алтай эпостарының ішінен «Маадай Қара», «Ақ Би», «Малчы Мерген» сияқты эпостардан ғана ат қою мотивтерін кездестіреміз.

«Алтын Тайчы» шор эпосында жетпіс жасқа келген Ақ хан ұлды болады. Дүниеге келгенінен бір ай өткеннен кейін бала әкесінен өзіне ат қоюын сұрайды. Ақ хан халқын, бектерін шақырып, үлкен той жасап, ұлына ат қоюларын сұрайды. Жиылған халық оған әдемі ат таба алмай әуреленеді. Халық тарқағаннан кейін бір ақсақал келіп, былай дейді: «Ақ ханның ұлына, Бурыл атты Алтын Тайчы десін! Бурыл ат шапқан қырда сулар азаймасын. Алтын Тайчы жүрген жерлерде, ел күн кемімесін. Күштілер сені кемсітпесін. Алыптар сені жеңбесін! Таңертең Тәңір Бурыл атты жіберсін. Киімдерімен қаруын Тәңір жіберсін» (Ergun, 2006: 93-94). Ақсақал осы сөздерді айтқаннан кейін көзден ғайып болады.

Алтайдың «Маадай Қара» қаһармандық эпосында да Көгүдей Мергенге ат бірден қойылмайды. Анасы Алтын Тарға Маадай Қараға: «Оған әлі ат қоймадым, Атасының келуін күттім», – дейді. Маадай Қара дұшпаннан қорғау үшін ұлын орманға тастап кеткеннен кейін баланың жанына Алтай иесі қарт кейуана келеді. Көгүдей Мергенге кейуана: «Сен Маадай Қараның ұлысың, Өш алу сенің міндетің. Мінетінің бағалы ат, Мақтадан сұр желек. Ер жігітсің сен, Атың Көгүдей Мерген. Мінетін боз атың су рухынан жаралған, Өзің Көгүдей Мерген, Тау рухынан жаралғансың» (Bekki, 2007: 96), – деп атын қояды. «Алтай иесі» кейуана баланы қараумен, оған есім мен мінетін ат берумен шектелмейді, оның өсуіне, батыр болуына көмектеседі.

Ежелгі сахаларда да балаға кішкентай кезінде қойылған есім нағыз есім ретінде саналмайтын болған. Нағыз есім садақ атып, жігіттік көрсеткеннен кейін ғана қойылатын болған. Қойылған есім жігіттің мінген атының түсіне байланысты да берілген. «Қорқыт ата» жырындағы кей кейіпкерлердің есімдері де мінген аттарының атымен бірге айтылады. Мысалы, «Қоңыр атты Қазан», «Боз айғырлы Бәйрек». Батырлардың аттарының есімдерімен бірге аталуы Сібір түркі халықтарының эпостарында көптеп кездеседі.

Тыва эпостарында балаға есімді көбіне ақсақалдар қояды. Сонымен қатар, тұлпардың да ат қойғандығын көреміз. Мысалы, «Ары-Хаан» эпосында ағаш қуысында туған бала мен оның атына көктен түскен Ақ Сарық атты кәрі ат үгіт-насихатын айтып ат қояды (Arıkoğlu, 2007: 236). Шорлардың «Алтын Сырық» эпосында перзентсіз Алтын Қағанға үш жаратушының бала беруі, «Каратты Перген» эпосында тоғыз жаратушының ортаңғы әлемге түсіп, Каратты Пергенге ат қойғандығы баяндалады (Ergun, 2006: 240).

Ат қою рәсімінің маңызы баланың әлеуметтік статусындағы өзгерістермен тікелей байланысты. Ат алған бала есейген болып саналады. Атсыз баланың рухы, мүмкіндігі, күші, маңызы жоқ саналады. Батыр атқа ие болу үшін аң аулауы, мергендігін көрсете білуі керек. Сібір түркі халықтарының эпостарында батырлардың әкесі мен анасы адамзат болғанымен қаһарман ерекше жағдайда, Тәңір қабатында өсетіндіктен есімдерінің де Тәңір тарапынан немесе ақсақал, кейуананың араласуымен қойылғандығы байқалады.

Халық ерекше қадір тұтып, «Жылқы – жеті қазынаның бірі» деп ұлықтаған *тұлпарлар бейнесі* эпостық жырларда айрықша көрініс тапқан. Жылқы өсіріп, мал баққан көшпелі халықтарда жылқының мифтік бейнеге айналмауы мүмкін емес десек те болады.

Түркілердің көшпенді болуларында да жылқының өзіндік орны бар. Өйткені олар жылқы малын асырау үшін жаз жайлауға, қыс қыстауға шығуға мәжбүр болды. Түркі халқы мен жылқы арасындағы байланысты «Диуани лұғат ит-түріктегі» *құс қанатымен, түрік атымен; ат – ер қанаты* сынды мақалдармен ұштастыруға болады.

Түркі халықтарының қаһармандық эпостарында қаһарман қалай асқақтатылса, тұлпарының да сол дәрежеде асқақтатылғандығын көреміз. Яғни тұлпар бейнесі ерекше сүйіспеншілікпен бейнеленеді. Халық қиялынан туындаған хас батырдың ұшқан құспен жарысқан желден жүйрік тұлпарға мінуі қаһармандық эпосқа тән мотивтердің бірі екендігі сөзсіз.

Жырда батырлар түрлі жағдайларда тұлпарға ие болып жатады. Кейбір эпостарда батырмен бірге оның аты да дүниеге келеді немесе жас күнінен бірге өседі. Эпостардағы тұлпарлардың сезімталдық күші жоғары дәрежеде, қиын жағдайларда әрқашанда иесіне көмекке келеді және оны қауіп-қатерден сақтандырады, адал қызмет атқарады. Тіпті тұлпарлар өзінің иесінен де ақылдырақ, ширақ болып келеді.

Қаһармандық эпостарды бір жағынан батырлардың, екінші жақтан тұлпарлардың эпосы десек те болады. Өйткені эпостарда бейнеленетін батырдың тұлпары мен батырдың тағдыры бір-бірімен тығыз байланысты. Батырдың ең басты және ең маңызды көмекшілерінің бірі – ат. Батыр өскен кезде оған параллель оның досы, сырласы болатын ат та дайын болады. Олар бір-бірлерін әрдайым толықтырып тұрады.

Сібір түркі халықтарының қаһармандық эпостарындағы аттардың басым көпшілігінің теңізден немесе көлден пайда болғандығын көреміз. Мәселен, «Кан Капчыкай» алтай эпосындағы жер мен судың иесі Қызыл айғырдың құлыны көктің үшінші қабатында Үш Курбустан тарапынан судан жаратылған. Бұл ат көктің тоғызыншы қабатында жаратылғандықтан, ұшу ерекшелігіне де ие. «Кан Жеерен атты Кан Алтын» эпосында Кан Жеерен аттың енесі су рухынан, «Көгүдей Көкшин мен Боодой Коо» эпосында Көгүдей Көкшиннің тау рухынан, атының да су рухынан жаралғандығы жырланады (Dilek, 2007: 431). «Маадай Қара» эпосында бір күні Көгүдей Мергенді өсірген кейуана (Алтай иесі) Көгүдей Мергенге өзінің тау рухынан, ал аты Қою қырдың су рухынан жаралғанын айтады (Bekki, 2007: 313).

Архаикалық эпостарда батырлардың ғажайып ерекшеліктері сияқты аттардың да *ғажайып ерекшеліктерінің* орын алғандығын көреміз. Аттардың ғажайып әрекеттері батырмен жорыққа шыққанда немесе дұшпанның шапқыншылығына ұшыраған кезде байқалады. Ат кейде шарасыз қалған батырды қиындықтардан сиқыр жасап құтқарады, кейде қауіп-қатерді алдын ала ескертеді, кейде батырды жер асты және жер үсті

әлеміне ұшырып апарды, кейде жамандықтардан қорғанып, сақтану үшін батырмен бірге бойын құбылтады. Эпостардағы аттың мақсаты – өзі қоршаған ортаны тәртіпке, ретке келтіру үшін мына әлемге жіберілген батырды мақсатына жеткізу. Сол себептен де ерекше қасиетке ие аттың әрдайым батырдың жанынан орын алғандығын көреміз.

Эпостарда жиі байқалатын аттардың ғажайып ерекшеліктерінің ең маңыздысы қиындыққа тап болғанда *сиқыр* жасауларында. Аттардың сиқыры көбіне пысқыру арқылы орындалады. Аттардың пысқыруынан аспан асты, жер үстінде ерекше жағдайлар орын алады. «Үш құлақты Ай Қара ат» эпосында ат пысқырылғанда жер беті тұманданып, қараңғылық басады. «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында ат жарысында Қара Көгел батырды улайды. Арзылан Кысқыл ат мұны сезгеннен кейін қасиетті жай тасын пысқырып, желді терісінен соққызады. Ескен жел құлағын жауып, құмыраны құлатып, терең ұйқыға батқан батырды ұйқыдан оятады. «Алдай Буучы» эпосында Демир Мөге мен Хан Буудай бір-бірімен соғысқан кезде Демир-Мөге күшінен айрылып, жүзі қыпқызыл болып кетеді. Мұны көрген «Хан Шилги ат» пысқырып, Демир Мөгенің үстіне қар жаудырады. Батыр күшін жинап, күресін жалғастырады. «Алтын Арыг» эпосында Пижен Арыгтың өлген Ақ Боз атты тірілтуі баяндалады. Пижен Арыг үңгірде тірілетін күнін күткен Ақ-бозды тұяғымен ұрып тірілтеді (Dilek, 2007).

Эпостарда сөйлесу, тілдесу тек қана адамдарға ғана тән емес. Батырлардың жолдасы аттар да адамдар сияқты *сөйлесе* алады. Ат пен батыр бір-бірімен сөйлесу арқылы келіседі. Бұл эпостарды ертегіге жақындата түседі.

Халық киелі санайтын жылқы жануары эпостарда кейде батырға ақыл, кеңес береді, сөйлейді. Аға мен інідей болып бір-бірін сөзсіз ұғысады. «Алып Манаш» эпосында Ақбоз ат Ақ қағанның еліне келгенде бірден тоқтай қалып, оң құлағымен көкті, сол құлағымен жерді тыңдай бастайды. Алып-Манаш атының тұру себебін сұрағанда, аты оған жауап қайтарады (Ergun, 1997: 125). «Малчы Мерген» эпосында батыр Малчы Мерген улы суды ішпекші болғанда аты көмекке келіп оны уланудан қорғап қалады (Dilek, 2002: 250). «Қан Жеерен» эпосында Қан Алтын бір істі атқармас бұрын атымен кеңесіп, оның ойына құлақ асады (Arıkoğlu, 2007: 366-367).

Эпостардың басым көпшілігінде *қанатты ат*, *ұшатын ат* мотивтері кездеседі. Қанатты тұлпарлар – түркі халықтарының эпостарында жиі кездесетін мифтік бейне. Эпостардағы тұлпарлар қанаты қатайғанда биік аспанға ұшып, құстан жүйрік жүйіткіді. Осы ғажайып ерекшелігі арқасында кейде батырды қиындықтардан құтқарады, кейде батырды қалаған жеріне қысқа бір мерзімде жеткізеді. Көкке, көктің қабаттарына ұшқан аттар ұзақ уақыт көкте қалып, батырды қауіптерден сақтап, қалаған жеріне жеткізеді. Ұшатын аттардың қанатының дыбысынан кейде қатты жел пайда болса, кейде қанатын жерінде қалыптан тыс жағдайлар орын алады.

«Ай Хуучин» хакас эпосында көкте самғай ұшқан, көкті қозғалтқан Хан Боз ат және Қара Қызыл ат Ханым шың аталатын жерге құс сияқты самғап келіп қонады (Ergun, 2010: 323). «Алтын Арыг» эпосында Чибетей Хан Позырах атына мінгенде атымен бірге көкке ұшады. Көкте ұшып жүргенде Хан Позырах аттың қанаттарымен бұлтты тарқатады (Arıkoğlu, 2007: 163). «Очы Бала», «Малчы Мерген», «Маадай Қара» эпостарында қанатты аттар көкке ұшып шығады.

Эпостарда *аттардың бой құбылтуының* екі түрі орын алған. Біріншісінде, батыр мен оның аты өз қалауларымен құс, аю, киік, т.б. жан-жануарға немесе қандай да бір

затқа айналады. Екіншісінде, сиқырдың нәтижесінде түрін құбылтады. Тұлпарлардың бойқұбылтулары көбіне қауіп-қатерге кездескенде немесе ешкімнің өзін көрмеуі қажет болған сәттерде жасалады. Мысалы, қауіп-қатерге тап болғанда Ақ Боро ат қара қоңызға, Бора Шокар ат сұңқарға, жансыз затқа, жеті жылдық дала тікеніне, Ақ Боз ат жіңішке қылға айналады. «Алып Манаш» эпосында Алып-Манаш пен оның аты сапарға шыққан кезде түрлерін өзгертеді. Алып-Манаш тазға, аты да жауыр айғырға айналады (Ergun, 1997: 101). «Ақ Тайчы» эпосында Ақ-Тайчы батыр атынан түседі. Бармағынан қан шығарып, сары қарғы бауына жағады. Осыдан кейін көк қызарып, қатты жел еседі. Содан кейін аты Ақ Боро алтын аюға айналады (Dilek, 2002: 126).

Аттардың ең маңызды ерекшеліктерінен бірі – оның жылдамдығы. Эпостарда аттың жылдамдығы алыс қашықтықтарды өте қысқа мерзімде өтіп, жарыстарда бірінші келуінен, батырды қиын сәттерде дұшпандарынан көзді ашып жұмғанша алып кетуінен көрінеді.

«Алып Манаш» эпосында Ақбоз аттың атылған оқтан жылдам екендігі жырланады (Ergun, 1997: 121). «Ақ Тайчы» эпосында Ақ Тайчы қалындығы Алтын Тананы алып, әкесінің еліне қарай бара жатқан кезде Ақ Боро аттың ай қанатты құстар мен атылған оқтан да жылдам ұшқандығы бейнеленеді. «Катан Көкшин мен Катан Мерген» эпосында Қара Күрең аттың жылдамдығы ай, жыл ұғымдарымен берілген. «Өлөштөй» эпосында Катан Мерген мен аты Кан Жеерен сапарға шығады. Сапар кезінде аты жылдам қозғалғанынан артына із де тастамайды. Жолда алдарынан шыққан қара ағашқа соғылғанда, ағаш ортасынан екіге айрылады (Dilek, 2002). «Бокту Кириш - Боро Шеелей» тыва эпосында Бокту Кириш пен аты үш жылдық қашықтықты қас пен көздің арасында жүріп өтеді (Arıkoğlu: 2007: 204-205).

Шор қаһармандық эпостарында «жел, құйын» сөздерінің көп қолданғандығын көреміз. Ол бір жағынан аттың шабысын білдірсе, бір жағынан қандай да бір қауіптің хабаршысы іспеттес болып келеді. «Кан Перген» эпосында: Күшті жел желмен соғысқандай, Қорқынышты құйын соққандай (Ergun, 2006: 241).

«Жел» сөзі жылдамдық өлшеміннің метафоралық мағынасы болып келеді. Желмен аттың шабу жылдамдығы теңестіріледі. «Алтын Сырық» эпосында жел салыстырмалы конструкцияда емес, әрекет етуші субъект ретінде байқалады. Ол батырдың пайда болуының хабаршысы немесе қандай да бір қауіп-қатердің белгісі болып келеді.

Батырлардың жан серігі болған тұлпарлардың жарқын, кесек тұлғасы қаһармандық эпоста жасалған. Эпостардағы тұлпар бейнесі – түрлі дәуірдің дүниетанымын бойына жинақтаған көп қатпарлы күрделі бейне. Қаһармандық эпостарда ат ерекше қабілеттері, магиялық күш-қуаты бар жануар және адалдықтың, сенімділіктің, ақылдылықтың иесі, эпикалық тұлға ретінде суреттеледі. Эпостарда тұлпардың сыны, сипаты, шабысы, табандылығы, төзімділігі көркемдігімен, бейнелілігімен, семантикалық-мазмұндық тереңдігімен барынша әспеттеле бейнеленеді. Тұлпар – «батыр» ұғымының міндетті компоненті. Батырлардың заманы мен ол атқаратын шалғайдағы ұлы істерді тұлпарсыз елестету мүмкін емес, сонымен қатар жылқыға деген түркілердегі ерекше жылы көзқарас батырды тұлпарымен көруге бейіл. Тұлпарлары болмаса, батырдың да ерлігі көмескі, осынша даңқты бола алмайды.

Нәтижелер

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде түркі халықтарының фольклор туындыларын жинау, жариялау бойыша жемісті, сапалы, белсенді жұмыстар атқарылды. Орыс зерттеушілерімен қатар әрбір түркі халқының оқыған, көзі ашық зиялы қауым өкілдері де ұлттық фольклор үлгілерін жинап, жариялаумен, зерттеумен айналысты.

Эпостардағы мифтік таным негізінде пайда болған бейнелер мен оқиғалардың ішкі өзегін сақтай отырып, эпостың әр дәуірдегі түркілік таным аясында жаңа элементтермен толығы, жаңаша түлеу үдерісі айқындалды.

Эпикалық дәстүрдің архаикалық қабаты, көне наным-сенімнің көріністері мен мифтік сілемдердің Сібір түркі халықтарының эпостарында батырлардың ғажайып туу, балалық шақ, ер жету, ат қою, тұлпар мотивтерінде молынан кездесетіндігі пайымдалды.

Эпостарда кездесетін ғажайып құбылыстар мен оқиғалар мифтен бастау алып, мифтік санадан туындаған. Мифтердегі оқиғалардың құрылымдық тәртібі мен қаңқасы түрлі мағыналық өзгерістермен эпостарда қайталанатындығы айқындалды.

Қорытынды

Мифтік қабаттар әр халықтың эпосында әртүрлі дәрежеде сақталған. Бірінде аз кездесе, бірінде молынан кездеседі. Сібір түркі халықтарының қаһармандық эпостарында мифтік қабаттарды көптеп кездестіруге болады. Жалпы алғанда, көне замандарда қалыптасқан мифологиялық ойлау жүйесі адамзат баласының ақыл-ойының дамуымен бірге уақыт өте келе көркем ойларға ұласып, жинақталып, көркем бейнелердің сомдалуына негіз қалаған. Сол себептен де миф, ертегі, көне эпостардан бастау алатын қаһармандық эпостарда жаңа дәуірдің шындығы жырланғанмен, мифтік мотивтерді де кеңінен кездестіре аламыз. Яғни көне замандардан бүгінге дейінгі түркілік рухани кеңістіктегі көне мифологиялық түсініктен бастап, образды ойлау – кейіпкер болмысын сомдау өнеріне дейінгі даму эволюциясын көреміз. Сібір түркі халықтарының эпостық жырларындағы жау бейнесі көбіне мифтік құбыжықтармен, мифтік ұғымдағы іс-әрекеттермен байланысты. Яғни Сібір түркі халықтарының эпостарынан миф пен классикалық эпостың ерекшеліктерінің, мифтен эпосқа қарай көшу үрдісінің, ішкі болмысының толығымен өзгеріске ұшырамай, арада қанша уақыт өтсе де көне танымның ішкі өзегі сақталғандығын байқауымызға болады.

Әдебиет

- Байсклан С.М., 1987. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: Тув. Изд-во. 72 с.
- Басилов В.Н., 1984. Избранники духов. М.: Политиздат. 208 с.
- Дыренкова Н.П., 1940. Шорский фольклор. М.: Наука. 448 с.
- Жирмунский В.М., 1959. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об «Алпамыше» // В кн.: Об эпосе «Алпамыш»: сб. матер. по обсуждению эпоса «Алпамыш». Ташкент: АН Уз.ССР. С. 26-60.
- Жирмунский В.М., 1974. Тюркский героический эпос. Л.: Наука. 725 с.
- Ибраев Ш., 2012. Түркі эпосының поэтикасы мен типологиясы. Астана: Сарыарқа. 336 б.

- Илларионов В.В., 1982. Искусство якутских олонхосутов. Якутск: Кн. изд-во. 128 с.
- Қасқабасов С., 2002. Жаназық. Астана: Аударма баспасы. 584 б.
- Леви-Стросс К., 1985. Структурная антропология. М.: Наука. 536 с.
- Орус-оол С.М., 2001 Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль. М.: МАКС Пресс. 422 с.
- Пекарский Э.К., 1959. Словарь якутского языка. Изд. 2-е. М. 648 с.
- Пропп В.Я., 1976. Фольклор и действительность. М.: Наука. 327 с.
- Путилов Б.Н., 1988. Героический эпос и действительность. Л.: Наука. 223 с.
- Пухов И.В., 1973. Маадай Кара. Алтайский героический эпос. М.: Наука. 474 с.
- Пухов И.В., 1962. Якутский героический эпос олонхо: основные образы. М.: Изд-во АН СССР. 256 с.
- Райхл К., 2008. Тюркский эпос. Традиции, формы, поэтическая структура. М.: Восточная литература. 384 с.
- Слепцов П.А., 1972. Якутско-русский словарь. М.: Советская энциклопедия. 606 с.
- Суразаков С., 2015. Алтай фольклор. Горно-Алтайск. 320 с.
- Типологические исследования по фольклору, 1975. М: Наука. 191 с.
- Функ Д.А., 1995. Из истории изучения шорского героического эпоса (1861-1915 гг.) // Социально-экономическое и культурное развитие народов Севера и Сибири: традиции и современность. М.: Полиграфсервис. С. 118-137.
- Худяков И.А., 1969. Краткое описание Верхоянского округа. Л.: Наука. 439 с.
- Цивьян Т.В., 1975. К семантике пространственных элементов в волшебной сказке // Типологические исследования по фольклору. М: Наука. 191 с.
- Чудояков А.И., 1998. Шорские героические сказания: Кан Перген, Алтын Сырык. Новосибирск: Наука. Т. 17. 464 с.
- Эргис Г.У., 1974. Очерки по якутскому фольклору. М.: Наука. 404 с.
- Altay Destanları 1 / hzl. İ, 2002. Dilek. Ankara: TDK yayınları. 365 s.
- Altay Destanları 2 / hzl. İ. Dilek, 2007. Ankara: TDK yayınları. 472 s.
- Arıkoğlu E., Borbaanay B., 2007. Tuva destanları. Ankara: Türk Dil Kurumu. 581 s.
- Bekki S., 2007. Maaday Kara Destanı. Elazığ: Manas Yayıncılık. 589 s.
- Dilek İ., 1998. Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Aşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler // Sibirya Araştırmaları / hzl. E. Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg. S. 195-203.
- Ergun M., 1997. Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş. Konya: Cemre. 160 s.
- Ergun M., 2006. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ yayınları. 488 s.
- Ergun M., Aça M., 2005. Tıva Kahramanlık Destanları 2. Ankara: Akçağ Yayınları. 399 s.
- Ergun P., 2010. Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucun. Konya: Kömen Yayınları. 391 s.
- Ersöz M., 2010. Saha (Yakut) Türklerinin kahramanlık destanı. Ankara: Türksoy yayınları. 524 s.
- Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry // Turkic Studies Journal, Volume 3, Number 3. P. 28-36.
- İnan A., 2018. Makaleler ve İncelemeler. I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 730 s.
- İnan A., 1987. Türk Dügünlerinde Exogamie İzleri // Makaleler ve İncelemeler. Ankara: TTK Yay. C. I. S. 341-349.
- Kirişçioğlu F., 2002. Saha Türk Destanı – Olonho // I Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu. Ankara. S. 124-133.

- Ögel B., 1995. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. Ankara: TTK Yayınları. 745 s.
- Palkina R.A., 1987. Sazon Saymoviç Surazakov: Bir Altay araştırmacısı / çev. M. Tezcan // Kardeş Edebiyatlar. №15. S. 19-21.
- Reihl K., 2011. Türk Boylarının Destanları / çev. M. Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 441 s.
- Seroşevsky V.L., 2007. Saka Yakutlar / çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınevi. 332 s.
- Şor Destanı İncelemeleri / çev. C. Turgunbayer., 2007. Ankara: TDK yayınları. 205 s.
- Surazakov S.S., Hikayeci A.G., 1986. Kalkin'in Biyografisi / çev. M. Tezcan // Kardeş Edebiyatlar. №14. S. 22-28.
- Türk dünyası aşık edebiyatı / edit. N. Ata Yıldız, F. Ahsen Turan, 2016. Ankara: İlksan Matbaası. 812 s.
- Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh / hzl. M. Ergun, 2013. Ankara: Türk Dil Kurumu. 862 s.
- Yıldırım D., 1998. Türk Bitiği. Ankara: Akçağ yayınları. 150 s.

Reference

- Bajsklan S.M., 1987. Poetika tuvinskogo geroicheskogo eposa [Poetics of the Tuvan heroic epic]. Kyzyl: Tuv. Izd-vo. 72 p. [in Russian].
- Basilov V.N., 1984. Izbranniki duhov [Chosen Spirits]. Moscow: Politizdat. 208 p. [in Russian].
- Dyrenkova N.P., 1940. Shorskij fol'klor [Shor folklore]. Moscow: Nauka. 448 p. [in Russian].
- Zhirmundskij V.M., 1959. Voprosy genezisa i istorii epicheskogo skazaniya ob «Alpamysh» [Questions of the genesis and history of the epic legend about «Alpamysh»]. In: Ob epose «Alpamysh»: sb. mater. po obsuzhdeniyu eposa «Alpamysh» [About the epic «Alpamysh»: Sat. mater. on the discussion of the epic «Alpamysh»]. Tashkent: AN Uz.SSR. P. 26-60. [in Russian].
- Zhirmundskij V.M., 1974. Tyurkskij geroicheskij epos [Turkic heroic epic]. Leningrad: Nauka. 725 p. [in Russian].
- Ibraev Sh., 2012. Turki eposynyn poetikasy men tipologiyasy [Poetics and typology of Turkish epic]. Astana: Saryarqa. 336 p. [in Kazakh].
- Illarionov V.V., 1982. Iskusstvo yakutskih olonhosutov [Art of the Yakut olonkhosuts]. Yakutsk: Kn. izd-vo. 128 p. [in Russian].
- Qasqabasov S., 2002. Zhanazyq. Astana: Audarma baspasy. 584 p. [in Kazakh].
- Levi-Stross K., 1985. Strukturnaya antropologiya [Structural anthropology]. Moscow: Nauka. 536 p. [in Russian].
- Orus-ool S.M., 2001. Tuvinskie geroicheskie skazaniya: tekstologiya, poetika, stil' [Tuvan heroic tales: textual criticism, poetics, style]. Moscow: MAKS Press. 422 p. [in Russian].
- Pekarskij E.K., 1959. Slovar' yakutskogo yazyka [Dictionary of the Yakut language]. Izd. 2-e. Moscow. 648 p. [in Russian].
- Propp V.Ya., 1976. Fol'klor i dejstvitel'nost' [Folklore and reality]. Moscow: Nauka. 327 p. [in Russian].
- Putilov B.N., 1988. Geroicheskij epos i dejstvitel'nost' [Heroic epic and reality]. Leningrad: Nauka. 223 p. [in Russian].
- Puhov I.V., 1973. Maadaj Kara. Altajskij geroicheskij epos [Altai heroic epic]. Moscow: Nauka. 474 p. [in Russian].
- Puhov I.V., 1962. Yakutskij geroicheskij epos olonho: osnovnye obrazy [Yakut heroic epic olonkho: main images]. Moscow: Izd-vo AN SSSR. 256 p. [in Russian].
- Rajhl K., 2008. Tyurkskij epos. Tradicii, formy, poeticheskaya struktura [Turkic epic. Traditions, forms, poetic structure]. Moscow: Vostochnaya literatura. 384 p. [in Russian].

Slepcev P.A., 1972. Yakutsko-russkij slovar' [Yakut-Russian dictionary]. Moscow: Sovetskaya enciklopediya. 606 p. [in Russian].

Surazakov S.S., 2015. Altaj fol'klor [Altai folklore]. Gorno-Altajsk. 320 p. [in Russian].

Tipologicheskie issledovaniya po fol'kloru [Typological studies on folklore], 1975. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].

Funk D.A., 1995. Iz istorii izucheniya shorskogo geroicheskogo eposa (1861-1915 gg.) [From the history of the study of the Shor heroic epic (1861-1915)]. Social'no-ekonomicheskoe i kul'turnoe razvitie narodov Severa i Sibirii: tradicii i sovremennost' [Socio-economic and cultural development of the peoples of the North and Siberia: traditions and modernity]. Moscow: Poligrafservis. P. 118-137. [in Russian].

Hudyakov I.A., 1969. Kratkoe opisanie Verhoyanskogo okruga [Brief description of the Verkhoyansk district]. Leningrad: Nauka. 439 p. [in Russian].

Civ'yan T.V., 1975. K semantike prostranstvennyh elementov v volshebnoj skazke [On the semantics of spatial elements in a fairy tale]. Tipologicheskie issledovaniya po fol'kloru [Typological studies on folklore]. Moscow: Nauka. 191 p. [in Russian].

Chudoyakov A.I., 1998. Shorskie geroicheskie skazaniya: Kan Pergen, Altyn Syryk [Shor heroic tales: Kan Pergen, Altyn Syrok]. Novosibirsk: Nauka. Vol. 17. 464 p. [in Russian].

Ergis G.U., 1974. Ocherki po yakutskomu fol'kloru [Essays on Yakut folklore]. Moscow: Nauka. 404 p. [in Russian].

Altay Destanları 1, hzl. İ., 2002. Dilek. Ankara: TDK yayınları. 365 p. [in Turkish].

Altay Destanları 2, hzl. İ. Dilek, 2007. Ankara: TDK yayınları. 472 p. [in Turkish].

Arikoğlu E., Borbaanay B., 2007. Tuva destanları. Ankara: Türk Dil Kurumu. 581 p. [in Turkish].

Bekki S., 2007. Maaday Kara Destanı. Elazığ: Manas Yayıncılık. 589 p. [in Turkish].

Dilek İ., 1998. Altay-Türk Kayçılık Geleneği ile Türkiye'deki Aşık Tarzı Şiir Geleneği Arasındaki Benzerlikler. Sibirya Araştırmaları, hzl. E. Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg. P. 195-203. [in Turkish].

Ergun M., 1997. Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş. Konya: Cemre. 160 p. [in Turkish].

Ergun M., 2006. Şor Kahramanlık Destanları. Ankara: Akçağ yayınları. 488 p. [in Turkish].

Ergun M., Aça M., 2005. Tıva Kahramanlık Destanları 2. Ankara: Akçağ Yayınları. 399 p. [in Turkish].

Ergun P., 2010. Hakas Destancılık Geleneği ve Ay Huucun. Konya: Kömen Yayınları. 391 p. [in Turkish].

Ersöz M., 2010. Saha (Yakut) Türklerinin kahramanlık destanı. Ankara: Türksöy yayınları. 524 p. [in Turkish].

Ibraev Sh., 2021. The phenomenological transformation of Abay's poetry. Turkic Studies Journal, Volume 3, Number 3. P. 28-36.

İnan A., 2018. Makaleler ve İncelemeler. I Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 730 p. [in Turkish].

İnan A., 1987. Türk Düşünlerinde Exogamie İzleri. Makaleler ve İncelemeler. Ankara: TTK Yay. C. I. P. 341-349. [in Turkish].

Kirişçioğlu F., 2002. Saha Türk Destanı – Olonho. I Çağdaş Türklük Araştırmaları Sempozyumu. Ankara. P. 124-133. [in Turkish].

Ögel B., 1995. Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar. Ankara: TTK Yayınları. 745 p. [in Turkish].

Palkina R.A., 1987. Sazon Saymoviç Surazakov: Bir Altay araştırmacısı, çev. M. Tezcan. Kardeş Edebiyatlar. №15. P. 19-21. [in Turkish].

- Reihl K., 2011. Türk Boylarının Destanları, çev. M. Ekici. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 441 p. [in Turkish].
- Seroşevsky V.L., 2007. Saka Yakutlar, çev. A. Acaloğlu. İstanbul: Selenge Yayınevi. 332 p. [in Turkish].
- Şor Destanı İncelemeleri, çev. C. Turgunbayer., 2007. Ankara: TDK yayınları. 205 p. [in Turkish].
- Surazakov S.S., Hikayeci A.G., 1986. Kalkın'ın Biyografisi, çev. M. Tezcan. Kardeş Edebiyatlar. №14. P. 22-28. [in Turkish].
- Türk dünyası aşık edebiyatı, edit. N. Ata Yıldız, F. Ahsen Turan, 2016. Ankara: İlksan Matbaası. 812 p. [in Turkish].
- Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh, hzl. M. Ergun, 2013. Ankara: Türk Dil Kurumu. 862 p. [in Turkish].
- Yıldırım D., 1998. Türk Bitiği. Ankara: Akçağ yayınları. 150 p. [in Turkish].

G.T. Zhiyembayeva

*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

Features of the heroic epics of the Turkic peoples of Siberia

Abstract. The folklore of the Turkic peoples is extremely rich and diverse. In terms of genre, the Turkic epics are of considerable interest, which, being transmitted orally and in writing from generation to generation and which reveal the spiritual wealth and culture of the Turkic peoples. Heroic epics depicting historical facts, events, and martial traditions of the Turkic peoples are indicative in this context. The origins of heroic epics go back to ancient myths, heroic fairy tales, ancient legends, where mythological consciousness undergoes significant mental changes in the formation of heroic epics. Mythological motifs can be traced in heroic epics of the Turkic peoples of Southern Siberia, that represent a complex synthesis of ancient beliefs of the Turkic peoples, and the epics themselves glorify the glorious exploits of the Turkic peoples, many of which have a real historical basis.

This article highlights the history of the epics (including heroic) of the Turkic peoples of Siberia, their systematic classification by origin, subject matter, plot composition, genre characteristics is carried out, plot motives, including mythological ones, are identified. It is assumed that shamanic myths are at the structural basis of the epics of the Turkic peoples of Siberia, as a result of which the structural frame and the plot of events in the myths are repeated in the epics together with various semantic changes.

Keywords: myth, archaic epic, heroic epic, motive, epics, Altai, Sakha, Khakass, Shor, Tuvan.

Г.Т. Жиёмбаева

*Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, Республика Казахстан
(E-mail: zgulbahram@mail.ru)*

Особенности героических эпосов тюркских народов Сибири

Аннотация. Фольклор тюркских народов чрезвычайно богат и разнообразен. В жанровом отношении значительный интерес представляют собой тюркские эпосы, которые, передаваясь

в устной и письменной форме из поколения в поколение и которые раскрывают духовное богатство и культуру тюркских народов. Показательны в данном контексте героические эпосы, запечатлевшие исторические факты, события, боевые традиции тюркских народов. Истоки героических эпосов восходят к древним мифам, героическим сказкам, древним сказаниям, где мифологическое сознание в становлении героических эпосов претерпевает значительные ментальные изменения. Мифологические мотивы прослеживаются в богатейших героических эпосах тюркских народов Южной Сибири, представляют сложный синтез древних верований тюркских народов, а сами эпосы прославляют славные подвиги тюркских народов, многие из которых имеют реальную историческую основу.

В данной статье освещается история эпосов (в т.ч. героических) тюркских народов Сибири, осуществляется их системная классификация по происхождению, тематике, сюжетному составу, жанровым признакам, раскрываются сюжетные мотивы, в т.ч. и мифологические. Предполагается, что в структурной основе эпосов тюркских народов Сибири находятся шаманские мифы, вследствие чего структурный каркас и фабула событий в мифах повторяются в эпосах вместе с различными смысловыми изменениями.

Ключевые слова: миф, архаический эпос, героический эпос, мотив, эпосы: алтайские, хакасские, шорские, тувинские, эпосы саха.

Автор тулары мәлімет:

Жиёмбаева Гульбакрам Тумарбековна, PhD, Түркітану кафедрасының доцент м.а., Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к-сі, 2, Астана, Қазақстан Республикасы.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156

Information about author:

Zhiyembayeva Gulbakram, PhD, Acting Associate Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev str., Astana, Republic of Kazakhstan.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156

Сведения об авторе:

Жиёмбаева Гульбакрам Тумарбековна, PhD, и.о. доцент кафедры тюркологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, Астана, Республика Казахстан.

Orcid ID 0000-0001-9373-7156